

Серія
«ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ СЕРІЇ ВИДАНЬ
«ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ»

Олег РАФАЛЬСЬКИЙ
(голова)

Юрій ШАПОВАЛ
(заступник голови)

Ольга Бабкіна

Ярослав ГРИЦАК

Леонід ГУБЕРСЬКИЙ

Володимир КИСЛЯК

Олександр МАЙБОРОДА

Микола РЯБЧУК

Валерій СМОЛІЙ

Ігор ЩУПАК

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ім. І. Ф. КУРАСА

Юрій ШАПОВАЛ

Ігор ВЕРБА

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

*«Я сам прийшов
до політики
через історію...»*

Київ
Парламентське видавництво
2018

УДК 32-051(477)(09)Грушевський"192"
Ш24

Серія
«Політичні портрети»

Заснована в 2018 році

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 4 від 19 червня 2018 року)*

Видання висвітлює життєвий шлях, політичні уподобання, дослідницьку і науково-організаційну діяльність політичного і державного діяча, визначного вченого Михайла Грушевського (1866–1934). Автори використали здобутки сучасного грушевськознавства, численні архівні документи, зокрема і недоступні у попередні роки.

Розраховано на широке коло читачів, усіх, хто цікавиться історією України.

Р о з д і л 6

**НА ЧОЛІ УКРАЇНСЬКОЇ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ**

*(березень 1917 —
квітень 1918)*

*Період Української Центральної Ради –
найвищий злет політичної і державної діяльності
Грушевською, який ув'язував цю діяльність
з історичними реаліями часу і виробляв різну
тактику в досягненні побудови
української держави.*

Лютнева революція 1917 року активізувала українство Петрограда. В березневі дні відбувалася велика українська маніфестація, в якій взяло участь понад 3 тисячі військових і громадян — вихідців з України. У Казанському соборі відбулася панахида по Тарасу Шевченку. Її провів настоятель собору митрофорний протоієрей Філософ Орнатський (він загинув від рук більшовиків у 1918 році, а у 2000 році був канонізований Російською православною церквою)¹. Маніфестанти з синьо-жовтими прапорами і під спів «Заповіту» з гаслами «Хай живе вільна Україна!» пройшли вулицями Петрограда².

Вістки про ці події докотилися до Москви, і стало очевидним, що перебувати Грушевському в Росії ледве чи мало сенс. Заслання підходило до фінальної стадії. Вчений рвався до Києва, де не був останні 2,5 року. Згодом, згадуючи у квітні 1917 році на I Українському національному конгресі про ту маніфестацію, він висловив вдячність солдатам-українцям Петрограда³. Телеграми з Києва настійливо кликали його повернутися. Довідавшись про своє заочне обрання головою Української Центральної Ради (УЦР) 7 березня 1917 року він остаточно вирішив їхати. Заочне обрання Грушевського головою УЦР стало справою багатьох легалізованих українських партій і громадських організацій, зокрема ТУПу, промисловців, студентів, українських соціал-демократів.

¹ Антонов В. В., Кобак А. В. Святини Санкт-Петербурга. Историко-церковная энциклопедия в трех томах. Т. 2. Санкт-Петербург, 1996. С. 278.

² Олійник П. Петербург: українська маніфестація // Пам'ятки України. 1991. № 6. С. 8–9.

³ Сергійчук В. Михайло Грушевський і українство Петрограда // УІ. 1997. № 1/4. С. 187.

*Педагогічний музей. Саме тут розташовувалась
Українська Центральна Рада*

А втім, факт обрання саме Грушевського в історіографії не викликає одностайності. Більше того, іноді кваліфікується як головна причина поразки першого етапу української революції. Це, звичайно, ледве чи відповідає дійсності. На 1917 рік в Україні не було більш харизматичного і популярного національного політичного і громадського діяча, ніж Грушевський. Про це майже одностайно писали його сучасники (Д. Дорошенко, О. Шульгин). Лідером українства він став ще задовго до 1917 року. Насправді, такі його особисті якості, як твердий характер, політична амбітність, воля в досягненні мети, патріотизм у поєднанні з багатим політичним досвідом та незаперечним авторитетом — усе це працювало на його користь.

Проте існувало й інше. Як зазначає Валерій Солдатенко, для теоретичного обґрунтування тогочасного політичного курсу Грушевський був порівняно з іншими найбільш підготовленим. Ґрунтовне знання ним історії українського народу, його становища, проблем, інтересів, невичерпна енергія та потенційні можливості явно вирізняли його серед, загалом, малочисельної когорти українських

політиків⁴. Кращого теоретика українського руху в 1917 році годі було й шукати.

Заочне обрання вченого відбулося в клубі «Родина», де сформувалися керівні органи УЦР. Політична палітра основного ядра УЦР засвідчує, що особу Грушевського українські партії розглядали як компромісну, здатну консолідувати роз'єднані національні сили у відповідальний момент української революції. Формально безпартійний, московський засланець задовольняв усіх. Тодішніми його заступниками стали правник Ф. Крижанівський, представник кооперативних організацій Київщини історик Д. Дорошенко від ТУПу та історик мистецтва Д. Антонович від українських соціал-демократів. На писаря обрали інженера-економіста С. Веселовського, а скарбником — інженера-агронома В. Ковалю⁵.

Владислав Верстюк відзначає, що в 1917 році не було жодного українського з'їзду, який би в той чи інший спосіб не виявив своєї поваги до голови УЦР⁶. Його повернення з Москви до Києва 13 березня відбулося урочисто. Щоправда, сам Грушевський ледь у дорозі не загинув. Загорівся вагон, в якому він їхав, і разом з ним згоріли рукописи, книжки і все майно вченого. Погана прикмета не завадила бадьорому настрою повернення. На батьківщині дихалося легко, роботи вистачало. Діячі УЦР влаштували йому урочисту зустріч.

«Члени Виконавчого Комітету на чолі з головою Бурчаком сквапно посходили з балкону назустріч професорові, і за хвилину славнозвісного українського діяча, переслідуваного від царського

*Голова Української
Центральної Ради
Михайло Грушевський
(кінокадр).
Київ, 1917 рік*

⁴ Солдатенко В. Ф. Внесок М. С. Грушевського в концепцію української революції // УІЖ. 1996. № 5. С. 6.

⁵ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. Київ, 1998. С. 11.

⁶ Верстюк В. Ф. Українська революція: доба Центральної Ради // УІЖ. 1995. № 2. С. 66–67.

уряду за його національну роботу, було винесено на руках на думський балкон», — пригадував ті радісні миттєвості відомий громадський діяч Євген Онацький⁷. Грушевський з піднесенням виступав перед зібранням, говорив про нагальні потреби революції, закликав співвітчизників активно будувати українське життя.

Без сумніву, період Української Центральної Ради — найвищий злет політичної і державної діяльності Грушевського, який ув'язував цю діяльність з історичними реаліями часу і виробляв різну тактику в досягненні побудови української держави. Він був головним ідеологом української революції доби УЦР, творцем її концепції, разом з УЦР пройшов шлях від вимог національно-територіальної автономії у складі оновленої російської федерації до становлення самостійності України. Однак цей шлях першого досвіду національного державотворення в Україні був позначений також помилками, пов'язаними з невинуватими поступками та компромісами.

Як же Грушевський уявляв собі автономію українських земель у федеральному зв'язку з Росією? На це питання знаходимо відповідь у його численних публіцистичних статтях 1917–1918 років («Якої ми хочемо автономії і федерації?», «Звідки пішло українство», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Вільна Україна», «На переломі», «Українська самостійність і її історична необхідність», «Українська Центральна Рада і її універсали» та інших), де він обґрунтовував стратегію досягнення державної незалежності України.

Ці теоретичні праці вже стали об'єктом пильного вивчення, поділивши дослідників на два великих табори. Передусім тих, хто вважає Грушевського переконаним федералістом і тих, хто вбачає у ньому самостійника. Проте істина лежить посередині. У тому-то й справа, що його публіцистичні писання часто виривалися з контексту історичної дійсності, підганялися під ідеологічні погляди рецензентів, часто-густо із спекулятивною метою, і ледве чи діалектично досліджувалися. Варто зазначити і таке. Ігнорувався і той факт, що у своїй основі Михайло Грушевський більше був істориком, ніж політиком, і це накладало відбиток на всю його державотворчу діяльність.

⁷ Онацький Є. Портрети в профіль. Чикаго, 1965. С. 286–287.

Але факт залишається фактом, що Грушевський гасло національно-територіальної автономії зробив стратегічною метою своєї політики в УЦР і вніс чимало новаторського в це тлумачення. Насамперед, відмовився від терміна «національно-культурницька автономія». Вважав це поняття застарілим. Натомість поглиблював і розробляв ідею національно-територіальної автономії, вкладаючи в неї межі компактного поселення етнічних груп українців із збереженням і розвитком їхньої культури та мови. У роботі «Якої ми хочемо автономії і федерації?» він писав: «Українці хочуть, щоб з українських земель Російської держави (бо про них говоримо поки що, не зачіпаючи іншого питання — об'єднання всіх українських земель) була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять увійти губернії цілком або в переважній частині українські — Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і Кубанська. Од них треба відрізнити повіти і волості неукраїнські — як скажімо, північні повіти Чернігівської губ., східні Кубанської тощо, а прилучити натомість українські повіти сусідніх губерній, як Хотинський та Акерманський, Бессарабський, східні частини губернії Холмської, полудневі окрайці губ. Городенської, Мінської, Курської, західні частини Вороніжчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губ. Так утворилася територія, де українська людність становить більшість»⁸.

Розкриваючи цю тезу, Грушевський наголошував: «Ся українська територія має бути організована на основах широкого демократичного (рецензованого) громадського самоупорядкування, від самого споду («дрібної земської одиниці») аж до верху — до українського сойму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд»⁹.

Висуваючи програму національно-територіальної автономії, він її замислював широко. У статті «Вільна Україна» Грушевський

⁸ Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації? // Великий українець... С. 121.

⁹ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ, 1991. С. 125–126.

докладно розкрив її суть: «Широка автономія України з державними правами українського народу в федеративнім зв'язку — се та програма даного моменту, від котрої не може бути уступлення назад. Всякі перешкоди, всякі вагання в задоволенні її з боку провідників Російської держави чи кермуючих кіл російського громадянства може мати тільки один наслідок — се пересування центра ваги в бік українського самостійництва»¹⁰.

Разом з тим Грушевський розумів автономію наближеною до державної незалежності України. За його проектом, демократична і вільна Україна, хай навіть і у федеративному зв'язку з Росією, повинна була мати власні збройні сили, щоправда із заміною їх у майбутньому міліцією, вести самостійну зовнішню політику, самостійно вирішувати питання війни і миру. Грушевський навіть ставив питання ґрунтовніше і ув'язував федералістичні аспекти з подальшим розвалом централізованої європейської імперії¹¹.

Взагалі питання автономії українських земель у федеративному зв'язку з Росією дехто з дослідників і публіцистів схильний трактувати аж надто заполітизовано. Але в тім-то і річ, що Грушевський в цей аспект вкладав мало політики і, як бачимо, більше європейського, демократичного досвіду. Тодішня Росія для нього вже не була реакційною самодержавною країною з владою поміщиків і станових привілеїв, а була країною вільною, яка йшла до демократії. Це був рівний союз двох формально незалежних держав, який вів до створення Європейської федерації.

Зазначаючи цей факт, Грушевський писав: «Про таку федерацію думали здавна політики і спеціалісти державного права: вони вважали її логічним висновком з усього дотеперішнього розвитку європейського життя. Вона тільки здавалася дуже далекою до останніх подій — так як тепер здається близькою і здійсненою. І от чому я й інші ні трохи не журимося повною політичною незалежністю України, не надаємо їй ніякої ваги. Для ближчого часу зовсім досить широкої української автономії в федеративній Російській республіці. А в будучині, сподіваємося, ся республіка ввійде в склад федерації Європейської, і в ній Україна стане одною

¹⁰ Грушевський М. Вільна Україна // Великий українець... С. 101–102.

¹¹ Гирич І. До питання про федералізм Грушевського // Старожитності. 1993. — № 9/10. С. 15.

з найбільш сильних, міцних і певних складових частин — одною з опор сеї Європейської федерації»¹². Отже, Грушевський дивився на українсько-російську федерацію просторо, жодною мірою не заперечуючи незалежність України. Тільки цю національну самостійність він вирішував за світовими стандартами, інтегруючи Україну в європейську спільноту.

Та тут і чатувала небезпека. Українське майбутнє він ставив у залежність від сил з-зовні. У лютому-березні 1918 року, коли вже стала зрозуміла шкідливість подібних взаємин, Грушевський, згадуючи свої російські симпатії у статті «Кінець московської орієнтації», ще раз підкреслив: «Навіть для лівих груп нашого громадянства, те, що було страчено в примусовості цього зв'язку, було до певної міри зрівноважене ідеями “спільного революційного фронту” українсько-російського, здобутками спільної революції і спільними інтересами революційної демократії. Провідники українського життя довго стояли під владою цих гасел, і я сам не відрікаюсь їй»¹³.

Цей факт пояснює багато речей і, насамперед, те, чому він довгий час негативно ставився до яacobінських гасел негайної незалежності України і, як міг, поборював слабку самостійницьку течію на чолі з Миколою Міхновським¹⁴. Людини, за словами Грушевського, здібної, але з амбіціями і сильним нахилом до авантюризму, інтриги і демагогії¹⁵. Як зазначає Валерій Солдатенко, тоді у середовищі національної еліти й у народних масах не існувало міцного ядра прихильників самостійництва¹⁶. Звичайно, в політичних поглядах Грушевського було чимало романтичного, ідеалізованого, а то й просто утопічного. У своїй основі він залишався федералістом.

¹² Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде // Великий українець... С. 92.

¹³ Грушевський М. Кінець московської орієнтації // Грушевський М. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк ; Львів ; Київ ; Торонто ; Мюнхен, 1992. С. 10.

¹⁴ Овсієнко Ф. О., Сарнацький О. П. Невідомі листи М. Міхновського до М. Грушевського // Архіви України. 2003. № 1/3. С. 257.

¹⁵ Грушевський М. Спомини // Київ, 1989. № 9. С. 110–111, 124, 133–134 та ін.

¹⁶ Солдатенко В. Ф. Ідейний опонент М. Грушевського (полемічні зауваги на полях книги Ф. Турченка «Микола Міхновський: життя і слово») // УІЖ. 2006. № 5. С. 101.

Це йшло від його ідейних попередників, насамперед кирило-мефодіївців, Михайла Драгоманова, вірних ідеям слов'янської єдності. Та й особистий досвід Грушевського в ділянці практичної федералістичної політики був куди вагоміший за його досвід політика-самостійника. Побороти своє народництво він не міг, та й, мабуть, за тих умов і не наважувався. Навряд чи Україна за часів УЦР була готова до незалежності. Її ще передбачалося підготувати і вибороти. Проте Грушевський готував українську незалежність через федерацію оновленої Росії, в якій змінювався державний лад. Так думав не тільки він, а й переважна більшість діячів УЦР. На цьому шляху Грушевський не відкидав навіть і соціалістичний вибір. «Боронячи українську державність, — писав він, — будуємо міцну твердиню, до котрої не буде приступу поліцейської бюрократичної реакції. Укріплюючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради та її соціалістичного міністерства, хочемо зробити нашу Україну твердою країною соціалізму. Будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від цього не відступимо»¹⁷. Останні слова, очевидно, були даниною вченого Українській партії соціалістів-революціонерів (УПСР), до якої він приєднався після повернення в Україну.

Це була найвпливовіша українська партія. УПСР, очолювана П. Христюком, М. Шаповалом, М. Ковалевським, орієнтувалася на селян і висувала гасло класового визволення шляхом плано-мірної організованої боротьби, яка забезпечить всебічний і гармонійний розвиток духовних та фізичних сил людства¹⁸. Звичайно, соціалізованому селу подібні гасла імпонували. І все ж таки Грушевський навряд чи вирвався з федералістичних пут, хай навіть забарвлених ідеями незалежності. Не був він і якобінськи налаштованим політиком, а йшов до наміченої мети поступово, еволюційно, реформаторським шляхом. Як історик, мислячий вічевими категоріями княжої доби, прагнув підняти широкі народні маси до активної державотворчої праці, через чотирьохступінчасту систему виборів: загальних, рівних, прямих і таємних. На його думку,

¹⁷ Історико-політичні уроки української державності: Енциклопедичний словник. Київ ; Донецьк, 1998. С. 86.

¹⁸ Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання. 1917–1921 рр. Київ, 1999. С. 44.

«вибрані депутати мають становити закони людям. Вибрані власті мають завідувати всіма справами»¹⁹.

Природно, що в концепції Української революції важливе місце займало національне питання. У цій ділянці Грушевський мав солідні теоретичні розробки і вважався значним авторитетом. На його думку, Україна повинна була стати сполученими штатами, федерацією земель з національними меншинами, яким буде дано право створення федеративної української республіки.

Вірний собі, Грушевський розробив цілу програму національно-державницької політики УЦР. Ось основні складники його міркувань. Він вважав, що треба надійно гарантувати права національних меншин, забезпечити українському народу державне право шляхом федерації або ж повної незалежності української держави, підтримувати широке самоуправління, розвивати ініціативу людини і громадянина на шляху надання прав та свобод місцевим національним і класовим групам.

Куди менше розуміння виявив вчений в аграрному питанні. Не можна сказати, що він зовсім ним не цікавився. Ні, навпаки, але до земельних аспектів підходив обережно, вважаючи їх справою не першочерговою. «Боже, хапатися тепер захоплювати землю, ділити її силоміць, або нищити чиєсь хазяйство. І так край збіднів через війну, жалко кожної міри збіжжя, щоб могла марно пропасти. А всякі вороги свободи скористувалися б із заколоту, щоб повалити свободу і вернути старі порядки, панування царя, поміщиків і чиновників — так, як сталося десять літ тому. Тоді ж почалася свобода — та упущено її. Треба насамперед укріпити свободу, здобути волю Україні, її автономію, а тоді трудящий народ буде хазяїном на Україні і упорядкує земельну справу на українській землі так, аби було для нього найкраще і щоб до неї ніхто сторонній не мішався», — писав він у брошурі «Хто такі українці і чого вони хочуть?»²⁰.

Далекий від пролетарських проблем, Грушевський аж занадто мало уваги приділяв робітництву. Це пояснюється його тодішньою прихильністю до приватної власності на засоби виробництва. У цьому аспекті він декларував загальновідомі права:

¹⁹ Грушевський М. Хто такі українці... С. 70.

²⁰ Там само. С. 73–74.

охорона праці робітників, 8-годинний робочий день, недільний відпочинок, належна заробітна платня, відповідні пенсії²¹. Звичайно, у 1917 році і цього вистачало, але пролетаріат Грушевський розглядав як попутника Української революції.

Дотримуючись моральних принципів у політиці, він аж занадто довго діяв чесно як лідер УЦР, але дійсність виявилася набагато жорстокішою за моральність. Усе це в кінцевому підсумку призведе до трагічного фіналу УЦР, але такого фіналу, який дасть паростки новому державному об'єднанню. Проте все це буде попереду, а в квітневі дні 1917 року Грушевський про таке і не думав.

Грушевський, за спогадами вже згаданого нами Євгена Онацького, «всім цікавився, розпитував. Дивував своєю невичерпною енергією й організаційним талантом. М. Г[рушевський] брав участь в українських маніфестаціях, марширував разом з ними»²². Сучасні українські дослідники деталізують обсяг проробленого Грушевським в УЦР за перші місяці його головування: «Обсяг організаційної роботи, здійсненої М. Грушевським в Центральній Раді, не може не вражати! Рада творилася його руками майже на порожньому місці. Він мав дбати про її кадри, приміщення, фінанси, головувати на Загальних зборах УЦР, проводити засідання Президії та Малої Ради. Завдання голови Центральної Ради полягало не лише в тому, щоб забезпечити більш-менш толерантну взаємодію найрізноманітніших політичних сил, що входили до складу Ради, але й у тому, щоб рухати українську національну справу у визначеному напрямі»²³.

Правдиві слова. Вже 14–16 березня 1917 року Перший кооперативний з'їзд Київщини обрав його почесним головою і визначив стратегічні цілі революції: реалізація ідеї територіальної автономії України у складі демократично-федеративної республіки Росії, публічне застосування української мови, звільнення полонених галичан, які перебували в Росії. 15 березня Грушевський вперше головував на засіданні УЦР. Обравши заступником голови УЦР

²¹ Більш детально див: Андрусішин Б. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. Київ, 1995. С. 44–45.

²² Онацький Є. Портрети в профіль. С. 286.

²³ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. С. 25.

відомого громадського і педагогічного діяча, друга вченого, старого громадівця Володимира Науменка, члени засідання поставили провести українську маніфестацію, план якої розробив Дмитро Антонович.

Маніфестація українських громадсько-політичних сил 19 березня зібрала під жовто-блакитні прапори більше 100 тисяч осіб і в урочистій обстановці на Софійському майдані ухвалила резолюцію про національно-територіальну автономію України. Грушевський виступив з балкону Міської думи і закликав маніфестантів будувати вільну автономну Україну. І хоча він не був полум'яним промовцем, що в ті часи відіграло колосальну роль, його виступ справив належне враження своєю щирістю і переконаністю.

Учасник цієї маніфестації Дмитро Дорошенко, пригадуючи магічний вплив Грушевського, писав: «Все стихло. Піднесеним голосом — де він у нього взявся! немов в якомусь натхненні, закликав нас Грушевський, щоб ми всі тут присягли під прапором Шевченка, що будемо боротись і не складемо зброї, аж поки не виборемо рідному краю автономії. Ми всі стали на коліна, підняли руки вгору і заприсягли. Тут ентузіазм досяг найвищої хвилі... З тисячі грудей лунало: “Слава батькові Грушевському!”»²⁴.

Лунали і промови М. Міхновського, М. Стасюка, С. Веселовського, М. Єремїїва та інших на підтримку народовладдя, висловлювалися сподівання, що Тимчасовий уряд визнає автономію України. Українська маніфестація ще більше революціонізувала маси і показала силу національно-визвольного руху. Лідери УЦР отримали додаткові козири в переговорах з Тимчасовим урядом щодо автономних прав українців. Початок активної діяльності було покладено. Проте для Грушевського ця завзятість мала і негативні наслідки.

Налякані радикалізмом голови УЦР, тупівці висловилися за поміркований курс в політичній діяльності, закликали його стримувати аж занадто політизований ентузіазм молоді. Проте Грушевський тримався іншої думки. Усвідомлюючи, що поміркованість його ідеологічних побратимів не встигає за наростанням революційного руху, він дуже скоро з ними розійшовся. Ідейне

²⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918) : У 4 ч. Львів, 1923. Ч. 1. С. 75.

розходження засвідчив з'їзд ТУПу, який відбувся 25–26 березня. З'їзд був представницьким. У його роботі взяли участь представники не тільки з міст України, а й з Росії, головне Москви, Петрограда. Під впливом української маніфестації Грушевський неупливно проводив лінію на вирішення радикальних вимог поточного моменту, закликав тупівців змінити тактику і добиватися максимального. Така його поведінка призвела до розколу Товариства. На з'їзді утворилося дві течії: радикальна, яка стояла за те, щоб перетворити блок на політичну партію соціалістичного спрямування, і консервативна, що виступала з поміркованими гаслами²⁵.

Перша, більш сильна і чисельніша, згодом реорганізувалася в Українську партію соціалістів-федералістів. Сам же ТУП реформувався на Союз автономістів-федералістів. У політичній кар'єрі Грушевського з'їзд мав велике значення. Стало цілком очевидним, що для того, аби проводити національно-державний курс УЦР, треба спертися на широкі політичні сили. Рамки самого ТУПу вже стали завузькими для вулканічної натури Грушевського.

Проводячи роботу на представницькому конгресі, Грушевський не полишав думки про створення Української академії наук. Із цією метою під його головуванням 11 квітня відбулися загальні збори УНТ, де було ухвалено створити комісію для підготовки статуту УАН. До комісії увійшло чимало відомих вчених, серед них А. Лобода, Г. Павлуцький, І. Лучицький, О. Грушевський, О. Корчак-Чепурківський, І. Галицький. Записався в комісію і Грушевський²⁶. Проте зробили дуже мало. Політика відтіснила науку. Про створення УАН довелося забути. Мабуть, Грушевський не один раз шкодував, що за часів УЦР втратив шанс створити УАН.

Куди більш результативними виявилися його кроки щодо організаційного забезпечення УЦР. Він доклав усіх зусиль, щоб з київського центру Рада стала загальноукраїнським явищем. Для цього треба було реорганізувати УЦР. Він поставив питання про скликання українського національного конгресу²⁷. «Тоді перевибрана

²⁵ Верстюк В. Ф. М. С. Грушевський у першій період діяльності Центральної Ради // УІЖ. 1996. № 5. С. 44.

²⁶ Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т. Українське Наукове Товариство. 1907–1921 роки. Київ, 1998. С. 114.

²⁷ Кульчицький С. В. Нотатки про українські революції. Київ, 2001. С. 38.

таким конгресом Центральна рада була б органом волі краю — мала б право конститувати», — вважав Грушевський, нотуючи цей факт у «Споминах»²⁸.

29 березня в газеті «Нова рада» він опублікував статтю «На Всеукраїнський з'їзд», закликаючи всіх свідомих співгромадян взяти активну участь у проведенні конгресу. Момент був як ніколи сприятливим. Українська революція йшла на підйом.

Конгрес відбувся 6–8 квітня 1917 року в Києві. Його представляли широкі верстви українського суспільства, різні громадські й політичні організації. На нього делегували своїх членів УПСР, УСДРП, УПСФ, селянські спілки, студентські товариства, «Прогрес», жіночий союз, наукові товариства, кооперативні організації. Більше 600 делегатів представляли національні громади як України, так і інших країв — Кубані, Вороніжчини, Бессарабії, Москви, Петрограда, Саратова та інших міст. Разом з М. Грушевським президію конгресу склали відомі українські діячі С. Єфремов, П. Стебницький, Л. Старицька-Черняхівська, Д. Дорошенко, В. Винниченко, Ф. Штейнгель. Конгрес був представницький і в соціальному плані. Крім інтелігенції, серед його делегатів було чимало представників селян, робітників, військових. Двоє військових-українців з Петрограда увійшли в президію (П. Овдієнко і С. Гайдай).

Як і очікувалося, головними на з'їзді стали питання національно-державного будівництва та вибори до УЦР. Момент переорієнтації культурно-просвітницької праці на широку державотворчу настав. Про це свідчили виступи учасників конгресу. Виголосили доповіді Д. Дорошенко «Державне право і федеративні змагання на Україні», О. Шульгин «Федералізм. Домагання демократичної федеративної Російської республіки» та інші промовці.

Зачитав реферат і Грушевський. Колишній генеральний секретар міжнаціональних та міжнародних справ Генерального секретаріату за часів УЦР громадсько-політичний діяч О. Шульгин так пригадував його виступ: «Промова Грушевського була гаряча, надзвичайно сильна і глибоко красномовна. На звичайних засіданнях, як і з катедри, професор Грушевський говорив скоріше погано, зупинявся і робив враження, наче він хоче щось приховати, а це ослабляло ефект. Тут же він говорив одверто, щиро і так,

²⁸ Грушевський М. Спомини // Київ. 1989. № 8. С. 144.

що я можу його порівняти з найбільшими промовцями світу, яких мені пізніше доводилося чути.

Він вказав на те, що ситуація в Російській імперії дуже погана, і передбачав (слухно), що вона буде ще гірша і що дійде до повного розладу. Отже, ми мусимо негайно створити автономію...

Промова Грушевського зробила колосальне враження, і аудиторія відповіла на неї бурхливою, нескінченною овацією»²⁹.

Усі жили відчуттям чогось значного, величного. Авторитет УЦР і її голови піднісся на значну висоту. Стало зрозумілим, що УЦР очолила українське політичне життя, перетворилася на дієвий інструмент впливу на маси. Рефреном у доповідях проходили аспекти національно-територіальної автономії України, яка забезпечить права всіх народів і народностей краю в демократичній Російській республіці. Присутній на з'їзді представник Тимчасового уряду Київський губернський комісар М. Суковкін палко підтримав прагнення українського народу до широкої автономії, наголосивши, що остаточне рішення приймуть Установчі збори.

Грушевський зі свого боку висловив підтримку Тимчасовому уряду. З цього приводу Володимир Винниченко згодом іронічно писав: «Конгрес вітали представники руської демократії, що говорили хороші слова про право українського народу на самовизначення (може, навіть і щиро) хотіли цими словами затушувати вражіння показаного кулака; не вважаючи на те, що Конгрес ніяких ні сепаратистичних, ні “самочинних” тенденцій не виявив, що самостійницькі промови зустріли цілковиту неприхильність Конгресу, що лояльність Конгресу до Російської Держави й до Російського Тимчасового Уряду заманіфестована навіть тим, що голова Конгресу проф. М. Грушевський поцілував представника уряду д. Суковкіна; не вважаючи на те, що голос усього свідомого, активного, цілком демократичного й до глибини своєї істоти революційного українства виявився на Конгресі в безсумнівній, ненав'язаній, не накинений йому повноті; не вважаючи на все це, відносини руської демократії від того не змінилися до української справи»³⁰.

²⁹ Шульгин О. Михайло Сергійович Грушевський — як політик і людина // Записки НТШ. Т. CLXXXVI. Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960). Праці Історично-філософської секції. Париж ; Мюнхен, 1969. С. 147.

³⁰ Винниченко В. Відродження нації: У 3 ч. Київ ; Відень, 1920. Ч. 1. С. 97–98.

Демонстрація на Софійській площі в Києві.

Квітень 1917 року

Кульмінацією Українського національного конгресу стали вибори нового складу УЦР, які відбулися 8 квітня. Грушевського 588 голосами «за» при 5 «проти» знову переобрали на голову УЦР³¹. Це був пік його політичної діяльності. Його заступниками стали відомі партійні діячі В. Винниченко і С. Єфремов. На завершення було обрано склад УЦР з 115 осіб, які репрезентували вісім українських губерній (Київську, Харківську, Катеринославську, Полтавську, Подільську, Волинську, Чернігівську і Херсонську). Своїх представників мали також Кубань, Бессарабія та Дон. Задум Грушевського щодо охоплення політичним впливом УЦР усіх українських територій почав втілюватися в життя. Щоправда, не вдалося створити єдиної мережі низової ланки серед сільських і волосних комітетів із членів УЦР, але він навряд чи хвилювався з цього приводу. Головне було зроблено. Сучасні дослідники наголошують, що Грушевському вдалося у той перший початковий період діяльності УЦР сформулювати стратегічні ідейно-політичні гасла українського руху і створити представницьку та дієву УЦР³².

Свідки тих подій думали так само. Секретар УЦР громадський діяч Михайло Єремійв пригадував: «Грушевський

³¹ Вісті УЦР // УІ. 1979. № 1/4. С. 181; Верстюк В. Ф. М. Грушевський у перший період... С. 48.

³² Верстюк В. Ф. Грушевський у перший період...— С. 49.

тішився в Ц[ентральній] Раді загальною та незрівнянною повагою, і я не знаю його ворогів в перший період нашої праці. Тоді ми всі тягли в один гуж і Грушевський був нами всіма визначений Отаманом. Ми всі ставилися до нього з захопленням, бо він в усіх галузях був на голову вищий за самих розумних та освічених з нас. Він був дуже добрим політиком та дипломатом і як такий багато сприяв втягненню національних меншин до Ц[ентральної] Р[ади]»³³.

Грушевський з головою занурився в роботу. Незважаючи на те, що як голова УЦР користувався автомобілем, жив скромно. У своїй біографії за 1926 рік він писав, що «передрукував свої давніші писання новими виданнями. Робив се не тільки з огляду на вимоги моменту, але і для заробітку, бо стратив всі інші джерела своїх прибутків і жив виключно літературним заробітком, бо праця в Ц[ентральній] Раді ніякого доходу не давала»³⁴. Тоді Грушевський, крім інтенсивної публіцистичної роботи, друкував свій науково-популярний нарис «Всесвітня історія» (кн. 2 і 3), написав працю «Переяславська угода України з Москвою». Щоправда, коштували вони дешево, бо призначалися широким народним масам. Однак він мало цим переймався. Головним було те, що його праці стали доступними і працювали на політичний світогляд українців.

Улюбленою справою Грушевський займався навіть на засіданнях УЦР. Тодішні політики-державотворці дивувалися працездатності вченого і писали: «Його вміння сполучати думки найбільш безладних та бурхливих засідань робили його головування дуже цінним, хоч дуже часто, головуючи, він слухав промовця ніби тільки одним вухом і зосереджуючи всю свою увагу на правленні коректурних відбитків та рукописів, що мали негайно йти до друкарні»³⁵. Як вважають науковці, побіжно займаючися наукою, Грушевський відпочивав психологічно³⁶.

³³ Лист М. Єремїєва до Л. Винара від 27 липня 1967 р. // Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк ; Київ ; Торонто, 1995. С. 221.

³⁴ Грушевський М. Автобіографія. 1914–1919 рр. // Великий українець... С. 239.

³⁵ Онацький Є. Портрети в профіль. С. 288.

³⁶ Масненко В. В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. Київ ; Черкаси. 2000. С. 16.

Український національний конгрес показав силу й єдність українства в досягненні широкої національно-територіальної автономії, але одночасно налякав лідерів Тимчасового уряду. Демократизм російських міністрів кадетів, соціалістів і меншовиків відійшов на задній план. 13 травня до Петрограда за рішенням 3-х загальних зборів УЦР виїхала українська делегація у складі В. Винниченка, С. Єфремова, М. Ковалевського, Г. Одинця, Д. Коробенка, У. Сніжного, М. Письменного, О. Пилькевича та Д. Ровінського. Вона керувалася як резолюціями зборів, так і особистими вказівками Грушевського. Делегати домагалися від Тимчасового уряду низки широких прав, як-от: видання декларації про автономію України, запровадження посади Крайового комісара і формування Крайової ради України за порозумінням із Центральною Радою, виділення коштів на діяльність УЦР, друкування газет і літератури, підручників, на стипендії, розвиток науки, освіти, українізацію шкіл, приєднання до України суміжних територій, населених переважно українцями з Холмщини, Курщини, Воронежчини, Кубані та Мінської губернії тощо.

Делегація зустрічалася з головою Тимчасового уряду Г. Львовим і міністрами В. Черновим та О. Мануйловим. З тих переговорів не вийшло нічого. Тимчасовий уряд відхилив усі вимоги, а на подані пропозиції відповів мовчанкою³⁷. Конфлікт між УЦР і Тимчасовим урядом назрівав. Приїзд військового і морського міністра О. Керенського ледве чи вніс ясності в питання автономії України. Грушевський заявив, що український рух — не небезпека, а тверда опора для Росії. Керенський парирував: «Я бачу небезпеку не в рухові, а в нетерплячості, з якою мені доводиться змагатися, і в руській демократії»³⁸. На думку дослідників, цей конфлікт перекреслив можливість демократичної трансформації Росії³⁹.

Врешті-решт українсько-російське травневе порозуміння зайшло в глухий кут. Для Грушевського стало цілком зрозумілим, що треба самостійно рухати федералістично-автономістичний процес.

³⁷ Диманштейн С. М. Революция и национальный вопрос. Москва, 1930. С. 60–61.

³⁸ Цит. за: Історико-політичні уроки української державності... С. 386.

³⁹ Яневський Д. Проект «Україна», або таємниця Михайла Грушевського. Харків, 2010. С. 43.

*Проголошення I Універсалу Центральної Ради. Київ, 10 червня 1917 року.
В центрі — Михайло Грушевський*

На цьому ґрунті й з'явився I Універсал. Його появу прискорили 4-ті загальні збори Ради, які відбулися 1–3 червня 1917 року. Збори постановили негайно видати Універсал до українського народу і пояснити суть вимог української демократії. Грушевський безпосередньо брав участь у виробленні I Універсалу, про що писав у своїх «Споминах»⁴⁰.

10 червня 1917 року під час відкриття 2-го Всеукраїнського військового з'їзду, на який прибуло 2 308 делегатів від 1 600 000 українців в армії і флоті⁴¹, Володимир Винниченко зачитав проект I Універсалу УЦР. Документ декларував: «Найкращі сини твої, виборні люде від сіл, від фабрик, від солдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам стояти й боротися за ті права і вольності.

Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український

⁴⁰ Грушевський М. Спомини... С. 144.

⁴¹ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. С. 184, 200.

на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям»⁴². Отже, УЦР проголошувала себе виразником всенародної волі й брала на себе весь тягар відповідальності, закликала до усунення на місцях осіб і органів «ворожих до українства» переобраних демократичним шляхом. І Універсал має велику вагу в національній політичній думці й став визначною подією для України.

Щиро кажучи, не всі діячі УЦР були рішучими в проголошенні автономії України. Певні вагання виявляв С. Єфремов. Проте, як згадує М. Ковалевський, під час вироблення тексту І Універсалу «Михайло Грушевський нервово перебирав свою срібну бороду і врешті нетерпляче положив перед Єфремовим текст Першого Універсалу, показуючи пальцем на найважливішу частину тексту, в якому проголошується автономія України»⁴³.

Справу було зроблено. У завершальний день 2-го Всеукраїнського військового з'їзду Грушевський запропонував офіційно кооптувати до складу УЦР військових депутатів, які скандували «Слава Українському Війську!», «Слава озброєному Українському Народові!»⁴⁴.

Підтримуючи українізацію армії і флоту, Грушевський одночасно скептично ставився до створення регулярного українського війська, вважаючи це справою майбутнього, і покладався в захисті Батьківщини на озброєні загони міліції. Це призвело до того, що він разом із лідерами УЦР був проти сформування в Києві двох сердюцьких полків із твердою військовою дисципліною⁴⁵. Демократичні ілюзії взяли гору над жорсткою дійсністю.

Куди більше ентузіазму і розуміння виявляв Грушевський у створенні національної школи, взяв участь у роботі двох Всеукраїнських учительських з'їздів, які виробили програму перебудови системи освіти в Україні. Вітаючи українських педагогів, він зазначав: «Потреба широких мас народу, розвій його економічних

⁴² Зозуля Я. Велика українська революція (Матеріали до історії відновлення української державності). Нью-Йорк, 1967. С. 65.

⁴³ Ковалевський М. При джерелах боротьби. Інсбрук, 1960. С. 353.

⁴⁴ Сесія Центральної Української Ради // Вісті з Української Центральної Ради. Черв. 1917. Ч. 10. С. 2.

⁴⁵ Огірко Р. Михайло Грушевський і проблема федералізму в Україні у 1917–1920 роках // Михайло Грушевський : зб. наук. праць і матеріалів... Львів, 1994. С. 62.

і культурних сил вимагають українізації школи від низу до верху. Заховуючи права національних меншостей, рахуючись із обставинами перехідного часу, коли певна частина учнів може показатися нечутнорованою до українських викладів, ми тим не менше мусимо тепер же приступити до українізації не тільки нижчої і середньої, а й вищої школи на Українській Землі»⁴⁶.

Тоді ж погодили, що нова школа повинна українізуватися і спиратися на принципи демократизму. Мудрість Грушевського тут виявилася як ніколи. Шкільна реформа пропонувала ліквідувати багатоступеневу школу і створити єдину початкову школу, в якій підростаюче покоління мало б можливість безкоштовно навчатися з подальшим продовженням освіти у середніх і вищих навчальних закладах⁴⁷.

Неоднозначним було ставлення Грушевського до релігійно-церковного питання. Як соціаліст, він негативно поставився до Церкви через «російськість» духовенства, тому фактично не сприйняв спроб церковників виконувати творчу функцію в державному будівництві. Щоправда, згодом його позиція зазнала змін і він прагнув до створення окремого державного органу для контактів із Церквою і державного регулювання церковного життя⁴⁸. Як голова УЦР Грушевський надавав фінансову й організаційну підтримку в налагодженні роботи «Просвіт». Все ж таки політика навряд чи давала можливість довго займатися питаннями освіти і духовності.

Із зростанням обсягу роботи УЦР постала нагальна справа створення виконавчого органу Ради. З огляду на це згідно з I Універсалом 15 червня був створений Генеральний секретаріат, який мав «охопити всі потреби українського народу»⁴⁹. На часі обрали перших генеральних секретарів: В. Винниченка (голова), Х. Барановського, С. Єфремова, Б. Мартоса, С. Петлюру, В. Садовського,

⁴⁶ Грушевський М. До українців професорів і преподавателів вищих шкіл // Вісті з Української Центральної Ради. 1917. Ч. 2. С. 2.

⁴⁷ Розовик Д. Ф. Центральна Рада й українська культура // УІЖ. 1993. № 2/3. С. 18.

⁴⁸ Ульяновський В. Релігійно-церковна візія нової України М. С. Грушевського // Київська Старовина. 2000. № 3. С. 51–68.

⁴⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали / упоряд. В. Ф. Верстюк, О. Д. Бойко та ін. : у 2 т. Т. 1. Київ, 1996. С. 158.

М. Стасюка, І. Стешенка⁵⁰. Михайло Грушевський полегшено зітхнув. Тепер з новою силою можна було тиснути на Тимчасовий уряд і оперативно вирішувати нагальні потреби. Пригадуючи створення Генерального секретаріату і розмежування обов'язків, він писав: «В дійсності мав я дуже обмежений вплив і то моральний тільки: юридично моя роля була чисто формальна, як голова Ц[ентральної] Ради я проводив її зборами та репрезентував її на вні.

Рішала ж у всяких справах більшість, а вся екзекутивна власть була в руках Ген[ерального] Секретаріату»⁵¹.

Звичайно, Грушевський тут скромно применшував свою роль, але суть уловив правильно. Він, як і в попередні місяці, залишався безальтернативним лідером українського руху.

Рішуча діяльність УЦР і останні події в Україні спричинили нову тривогу в Тимчасового уряду. 19 червня до Києва прибули три міністри Тимчасового уряду — І. Церетелі, М. Терещенко і О. Керенський. З української сторони головними учасниками переговорів виступили М. Грушевський, В. Винниченко та С. Петлюра. Тимчасовий уряд готовий був йти на поступки, замиритися, але за умови, щоб його престиж залишився непохитним. Довишилися запровадити автономію України, однак з її відстрочкою до Всеросійських установчих зборів. Зі свого боку, українці погодилися надати декілька місць в УЦР неукраїнським революційно-демократичним силам. Діалог вийшов конструктивним, хоча і компромісним. Обидві сторони пішли на поступки, які були зафіксовані у спеціальних деклараціях. Пригадуючи ці українсько-російські перемовини, Грушевський нотував: «Ситуація була трудна. Декларація не вдовольняла. Але установити союз, хоч би на такій лихій підставі, з соціалістичними партіями російськими і спеціально київськими, заручитися поміччю їх провідників в ділі автономії і спільно з ними дати кадетам і всім іншим ворожим українству елементам — се здавалось цінним»⁵².

Згодом Тимчасовий уряд визнав в Україні й Генеральний секретаріат. Відповіддю на цей крок стала поява II Універсалу УЦР,

⁵⁰ Верстюк В. Ф. Українська революція: доба Центральної Ради // УІЖ. 1995. № 2. С. 71.

⁵¹ Грушевський М. Автобіографія. 1914–1919 рр. ... С. 216–217.

⁵² Грушевський М. Спомини // Київ. 1989. № 10. С. 144.

*Михайло Грушевський
промовляє на мітингу.
Липень 1917 року*

прийнятого 3 липня на спеціальному засіданні Ради. У ньому наголошувалося, що «доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальними здобутками революції. Ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеукраїнського Учредительного Зібрання». Водночас повідомлялося, що «прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меншостями України підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України, для внесення їх на затвердження Учредительного Зібрання»⁵³.

II Універсал УЦР був кроком назад у справі реалізації автономно-федералістичної програми Ради порівняно з I Універсалом. Уже тоді сучасники оцінювали його по-різному. Немає однак стійкості в його оцінці й серед сучасних дослідників. По-різному трактується і роль Михайла Грушевського в його появі. Критично налаштований Дмитро Дорошенко зазначав, що це був момент «тріумфу для політики Грушевського, і Ц[ентральна] Рада зробила своєму провідникові цілком заслужену овацію»⁵⁴. Більш поблажливий Павло Христюк пригадував заклик Грушевського об'єднати усе життя під кермом УЦР і «від моральних форм влади ... перейти до правої влади»⁵⁵. Залишив «Спомини» про події навколо II Універсалу і Грушевський. Весь важель відповідальності за його прийняття поклав на В. Винниченка і зазначив, що

⁵³ Українська Центральна Рада... Т. 1. С. 164–165.

⁵⁴ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1920 рр. Т. 1. Ужгород, 1932. С. 116.

⁵⁵ Христюк П. Українська революція. Т. 1. Відень, 1921. С. 95.

УЦР мала припинити «самочинне здійснення автономії до Всеросійських установчих зборів; військову справу віддано на волю військового міністра, що він в українських домаганнях знайде нешкідливим для боєздатності армії... Не окреслено межі тої території, котрою мав завідувати “краєвий орган”, ні його відносин до центрального уряду... Все це викликало великі сумніви, а особливо ображала згадана фраза про самочинну автономію»⁵⁶.

Любомир Винар схильний трактувати цю цитату Грушевського як свідчення його негативного і критичного ставлення до політичного змісту II Універсалу⁵⁷. Певно, у «Споминах» Грушевського не вся правда. Написані з плином часу, коли стали зрозумілі фатальні помилки з прийняттям II Універсалу, Грушевський і справді міг критично ставитися до його змісту. Та й взаємини його з В. Винниченком у часи створення «Споминів» були вкрай напружені, якщо не ворожі. Навряд чи Грушевський шкодував, як він зазначав, і щодо боєздатності українського війська, бо тоді думав тільки про міліційну форму захисту України від зовнішніх ворогів. Натомість, знаємо інше.

Під II Універсалом стоїть підпис Михайла Грушевського, а далі — В. Винниченка, Х. Барановського, М. Стасюка, О. Шулгина, В. Садовського, Б. Мартоса, І. Стешенка і П. Христюка⁵⁸. Ні, Грушевський навряд чи тоді шкодував, що з'явився II Універсал. Адже він фактично мало що змінював у справі державотворчих процесів в Україні. Автономістично-конституційний курс УЦР і надалі поглиблювався. Та й сам Грушевський був ще переконаним федералістом та демократом. Незалежницькі тенденції в його світогляді й лівий радикалізм у діях з'являться в нього наприкінці 1917 року. Як політик, він, поза сумнівом, більше думав про те, що не поява II Універсалу призведе до конфронтації з Тимчасовим урядом. Як нотують сучасні науковці, УЦР швидше за все розділила б долю розігнаного російськими військами сейму Фінляндії⁵⁹. Отже, в прийнятті II Універсалу Грушевський виявив

⁵⁶ Грушевський М. Спомини // Київ. 1989. № 10. С. 144.

⁵⁷ Винар Л. Другий Універсал УЦРади: впровадження // Грушевський М. На порозі нової України. С. 206.

⁵⁸ Українська Центральна Рада... Т. 1. С. 168.

⁵⁹ Верстюк В. Ф. Українська революція... С. 76.

політичну волю і показав себе прагматичним державним діячем. II Універсал не заперечував самостійність України, просто став одним із дієвих кроків у її реалізації.

Не всі в Україні це розуміли. Союз української державності на своєму багаточисельному зібранні (2 500 осіб) прийняв резолюцію, де вимагав повної незалежності України⁶⁰, а в Києві в ніч з 17 на 18 липня 1917 року повстав 2-й полк імені П. Полуботка. Військові вимагали переобрання влади, підписання миру і проголошення незалежності⁶¹. Грушевський критично оцінив виступ полуботківців. Їх відправили на фронт. По суті, тепер це кваліфікується як розгром самостійницького центру в Україні і фатальна помилка⁶².

У Києві запанувала ворожа до українства залога Київського військового округу (КВО) під командуванням полковника К. Оберучева⁶³. Шанс здобути Україні незалежність збройною силою був втрачений. Натомість продовжувався еволюційний реформаційний курс УЦР.

Угода між Радою і Тимчасовим урядом діяла, хоча й був зрозумілим її нетривалий характер. Згідно домовленостей про поповнення УЦР представниками меншостей, Рада виготовила Статут вищого управління України, який сам Михайло Грушевський називав першою конституцією України⁶⁴. З метою його затвердження до Петрограда відбула делегація українських політиків — В. Винниченко, Х. Барановський і М. Рафес. Грушевський сподівався на успішний діалог із російською стороною. Але цьому не судилося збутися. Замість Статуту 4 серпня 1917 року Україна в односторонньому порядку отримала іншу інструкцію від Тимчасового уряду, згідно з якою частина владних повноважень УЦР, головне промісьцеве управління і територію, передавалася Генеральному секретаріату, який визнавався органом Тимчасового уряду⁶⁵.

⁶⁰ Диманштейн С. Революция и национальный вопрос. С. 159.

⁶¹ Млиновецький П. До так званого Полуботківського перевороту // Альманах-календар «Гомону України» на рік 1962. Торонто, 1962. С. 159–166.

⁶² Мірчук П. Причини загибелі УНР. Від другого до четвертого універсалу // Державність. 1991. № 3. С. 7.

⁶³ Стойко В. Михайло Грушевський як державний діяч України... С. 37.

⁶⁴ Грушевський М. Ілюстрована історія України. Нью-Йорк, 1967 (Репринтне видання 1921 р.). С. 549.

⁶⁵ Українська Центральна Рада... Т. 1. С. 24.

Дебатуючи це питання в Центральній Раді, 5–6 серпня переважна більшість її членів вирішила не керуватися рішеннями російського уряду, а просто взяти інструкцію до відома. Під час цих напружених засідань Малої ради головував Грушевський. Дебати затягнулися до глибокої ночі. Рішення далось важко. Під час цієї палкої дискусії 6 серпня 1917 року Грушевський несподівано просив звільнити його з посади голови УЦР.

Історіографія приділяла мало уваги цьому драматичному вчинку. В 1919 році, пояснюючи спробу свого відходу, сам Грушевський писав: «В серпні по піврічній роботі, дуже я просив мене звільнити з того обов'язку, але різні партії настоювали на тім, що моє уступлене збентежить громадянство, яке й так непокоїться трудною ситуацією (саме тоді російський уряд нарушив договір з Ц. Радою в справі автономії України). Я через се зіставсь і вже більше не підіймав сього питання, щоб “не бентежити” людей, хоч був дуже знесилений»⁶⁶.

У цьому епізоді Грушевський не зовсім точний. Справді, після своєї доповіді про сучасний політичний момент на засіданні Малої ради, він, посилаючись на вік та перевтому, просив увільнити його від обов'язків голови УЦР. Після хвилинної мовчанки члени Малої ради на знак великого довір'я і пошани до нього влаштували вченому овацію. Вітання і овація свідчили, що члени УЦР розуміють прохання. Однак вирішили відкрити дебати.

В обговоренні виступили І. Феценко-Чопівський, М. Ковалевський, М. Любинський і Ф. Крижанівський. Усі вони за щирю та наполегливу працю просили професора і надалі залишатися на своїй посаді. Грушевський вагався. Кінцеву крапку в цій історії поклала резолюція, внесена фракцією українських соціал-революціонерів. Документ зафіксував це так: «Заслухавши доклад про діяльність Малої ради, Центральна рада висловлює їй своє довір'я і не приймає одставки голови Центральної ради. Голова М. Грушевський заявляє, що, зважаючи на бажання Центральної ради, він згоджується і надалі залишитись головою. Цю заяву зустрічають присутні гучними оплесками»⁶⁷. Отже, як бачимо, саме УПСР

⁶⁶ Грушевський М. Автобіографія. 1914–1919 рр. // Великий українець... С. 217.

⁶⁷ Українська Центральна Рада... Т. 1. С. 224.

зробила все можливе, щоб Грушевський залишився. Подавав у відставку і Володимир Винниченко. Міністерська криза затягнулася на два тижні. Усе ж розум узяв гору. Генеральний секретаріат і далі працював.

Вересень 1917 року в політичній біографії Грушевського — час відносної стабільності. Проводячи політику соборності українських земель, він доклав максимум зусиль для організації з'їзду народів. Виступав у пресі із закликами, мобілізував людей. З'їзд відбувся в Києві 21–28 вересня за участю 92 делегатів, які представляли 12 національностей⁶⁸. Тональність його визначав Грушевський. Це може вперше захиталася його віра у союз із Тимчасовим урядом. Грушевський висловив думку щодо необхідності скликання суверенних виконавчих комітетів у різних національних регіонах Росії, в тому числі в Україні з тим, щоб замінити Всеросійські виконавчі збори конгресом народів, обраним за пропорційним принципом. Це, по суті, була пропозиція з реорганізації Російської республіки.

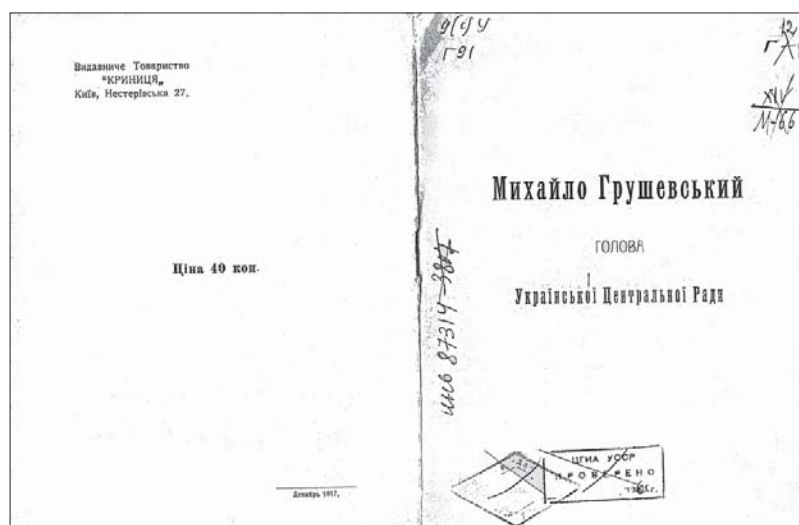
З'їзд на пропозицію М. Грушевського на завершення ухвалив резолюцію «Про федеративний устрій Російської республіки». Резолюція розв'язувала низку найважливіших державних завдань, як-от: 1) національне визволення можливе на засадах «федерації, побудованої на національному принципі», 2) створення справді демократичного суспільства за широкої участі громадян у державному житті та законодавчого, а не адміністративного регулювання; 3) оптимізація державного управління шляхом його децентралізації⁶⁹. Роль Грушевського у відстоюванні національних пріоритетів перед російським центром тут очевидна, тому, коли була створена Головна рада народів, він її очолив. Київ став центром Союзу народів.

Звичайно, така позиція УЦР не привела до замирення російської і української сторін. Дистанціюючись від Тимчасового уряду і поглиблюючи автономістичні процеси на Батьківщині, на початку жовтня Грушевський у статті «Мусимо взяти на розум» у газеті «Народна воля» заявив, що майбутній устрій України будуть вирішувати Українські установчі збори. Всеросійські ж установчі

⁶⁸ Стойко В. З'їзд народів у Києві 1917 року // УІ. 1977. № 3/4. С. 15–16.

⁶⁹ Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання... С. 59.

*Біографія Михайла
Грушевського,
надрукована у Києві
в жовтні 1917 року*

збори повинні тільки затвердити рішення останніх. Такі заміри офіційного українського лідера, природно, вели до конфронтації, проте були його прямою відповіддю на шовіністичну політику петроградських діячів. З метою обговорення питання про скликання Українських установчих зборів до Петрограда виїхала делегація УЦР на чолі з В. Винниченком, І. Стешенком та О. Зарубіним. Проте розпочати переговори не встигла. Більшовицький переворот 25 жовтня 1917 року поклав край діяльності Тимчасово уряду.

Відгомін петроградських подій одразу ж віддзеркалився і в Україні. На 3-му Військовому з'їзді у Києві 20–29 жовтня Грушевський у присутності 965 делегатів уперше заявив про творення національної держави — Української Народної Республіки. Він дедалі активніше позбувався своїх федералістичних ілюзій. Логічно, що заява голови УЦР скеровувала українізовані військові частини на самостійницько-державницький шлях.

У жовтневі дні він уперше зустрівся з майбутнім гетьманом України Павлом Скоропадським — тоді командиром українізованого 34-го армійського корпусу і генеральним отаманом Вільного козацтва. Сам Грушевський не зафіксував цей факт. Скоропадський відвідав голову УЦР в його помешканні на Паньківській, 9. Цей епізод він пригадав у 1936 році: «Явився я до нього зовсім офіційно, як до свого начальника, і відрепортував йому причини моєї візити. З початку розмова якось не клеїлася; він, очевидно, не знав, як до мене ставитися. Потім ми перейшли на справи українські і, нарешті, спинилися на деяких історичних темах. До цього

Професори — засновники Української державної академії мистецтв у день її відкриття. Стоять (зліва направо): Г. Нарбут, В. Кричевський, М. Бойчук. Сидять: А. Маневич, О. Мурашко, Ф. Кричевський, М. Грушевський, І. Стешенко, М. Бурачек.

Київ, листопад 1917 року

я і прямував, бо мені приємно було почути опінію великого історика щодо різних історичних питань»⁷⁰.

У ділянці соціальних питань вони діаметрально розійшлися. Грушевський наполягав на націоналізації цукроварень, а Скоропадський сумнівався. На тому і розійшлися, щоб знову зійтися, але вже в зовсім інших драматичних подіях квітня 1918 року.

Можна твердити, що жовтень — листопад 1917 року — це період теоретичного переосмислення концепції Української революції. Грушевський поступово усвідомлював, що національну незалежність українці повинні виборювати самостійно і без північного сусіда. Щоправда, до таких думок часто-густо підштовхував й історичний момент. Тим часом у Києві розгорнулася боротьба за владу між трьома силами: Українською Центральною Радою,

⁷⁰ Скоропадський П. Українська культурна праця за гетьманщини 1918 року. Сторінка споминів // Наша культура. Варшава, 1936. Кн. 4. С. 245–246.

прихильниками Тимчасового уряду в особі КВО, налаштованих вороже до українців, і більшовиками. На пропозицію Грушевського 25 жовтня відбулося надзвичайне засідання Малої ради УЦР, на якій було створено Крайовий комітет охорони революції в Україні.

Комітет постановив придушувати збройною силою всі «погроми, бешкети і непорядки» і «всяки прояви контрреволюційної агітації, спроби нацькувати одну частину населення на другу»⁷¹. В комітет увійшли представники всіх впливових політичних сил України: від українських соціал-демократів — М. Ткаченко, М. Порш, від українських соціал-революціонерів — М. Ковалевський, О. Севрюк, М. Шаповал, від більшовиків — Г. Пятаков, від Генерального військового комітету — С. Петлюра та інші.

Наступного дня о 20-й годині під головуванням Грушевського розпочалося надзвичайне засідання Малої ради УЦР, де обговорювалися події в Петрограді. Рада винесла резолюцію, що вона висловлюється проти більшовицького повстання і буде рішуче боротися «зі всякими спробами піддержки повстання на Україні»⁷². На знак протесту більшовики Г. Пятаков, В. Затонський і Й. Крейсберг вийшли зі складу Малої ради. У ці драматичні дні Грушевський прагнув діяти рішуче й оперативно. Постійно збирав засідання Малої ради, координував роботу Генерального секретаріату і Крайового комітету охорони революції в Україні.

За його участі вийшла низка звернень і відозв, зокрема «До всіх громадян України», де засуджувалися дії більшовиків у Петрограді й робився заклик переходу влади «до рук всієї революційної демократії»⁷³. Але цілком опанувати ситуацію не вдалося. 28 жовтня 1917 року під головуванням Грушевського Мала рада прийняла резолюцію про ліквідацію Крайового комітету охорони революції в Україні. Основний доповідач із цього питання М. Порш плутано повідомив про арешт кількох представників Комітету та розходження комітету зі штабом КВО, тому Комітет ухвалив припинити свою діяльність⁷⁴. Насправді, як твердять

⁷¹ Українська Центральна Рада... Т. 1. С. 360.

⁷² Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності. Київ, 1996. С. 90.

⁷³ Українська Центральна Рада... Т. 1. С. 364–365.

⁷⁴ Там само. С. 367.

дослідники, Комітет навряд чи бажав нести відповідальність за можливий розвиток подій⁷⁵. Його функції перейшли до Генерального секретаріату⁷⁶.

У відповідальний момент було допущено помилку і втрачено ініціативу. Із цієї ситуації скористалися більшовики. Одночасно повстали робітники заводу «Арсенал» і солдати на Печерську. Криза влади далася взнаки. Грушевський взяв ініціативу на себе. 30 жовтня УЦР заслухала його доповідь про роботу комісії з вироблення автономного статусу України. Він наголосив, що «Конституція Української республіки визнає, що найвищу суверенну власть мають Українські Всенародні збори. Вона оддає часть власті федеральному парламентові Росії»⁷⁷. Це була помилка Грушевського. Вже в котрий раз він ставав на захист російської демократії, хоча, як висловився Тарас Гунчак, українці тоді мали більш ніж достатньо своїх проблем⁷⁸.

Ці проблеми почали вирішувати вже наступного дня. Загальні збори УЦР поширили владу Генерального секретаріату на Херсонську, Катеринославську, Харківську, Таврійську (без Криму), Холмську і частково Курську та Воронежську губернії. Одночасно боролися за нормалізацію становища в Києві. Вивели з міста частину військ, розформували офіцерські й добровольчі загони, реорганізували штаб КВО. У листопаді з падінням військ Тимчасового уряду, в Києві наступила відносна стабілізація. Альтернативи УЦР серед політичних сил не виявилось.

Скинення Тимчасового уряду прискорило державотворчі процеси в Україні. 7 листопада 1917 року УЦР схвалила III Універсал. Він наочно показав співвідношення сторін на той час. Згідно з Універсалом Україна ставала частиною федеративної Російської республіки і одержувала найменування Української Народної Республіки (УНР). Також скасовувалася приватна власність на поміщицькі, удільні, церковні землі, які відходили у власність всього трудового народу. Встановлювався восьмигодинний робочий день.

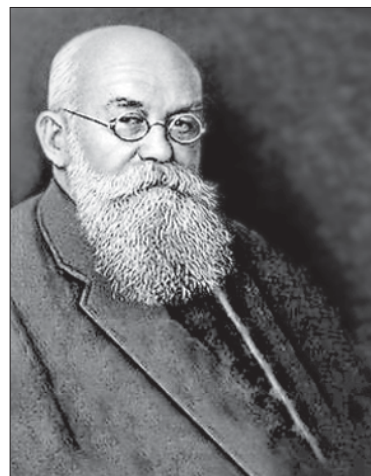
⁷⁵ Верстюк В. Ф. Українська революція: доба Центральної Ради // УІЖ. 1995. № 5. С. 79.

⁷⁶ Українська Центральна Рада... Т. 1. С. 369.

⁷⁷ Там само. С. 374.

⁷⁸ Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття. Нариси політичної історії. Київ, 1993. С. 110.

Росіянам, євреям і полякам гарантувала-ся національно-територіальна автономія. 27 грудня 1917 року проголошувалося днем виборів до Українських установчих зборів, а 9 січня 1918 року — днем їх скликання⁷⁹. Це доленосне дня України рішення радівцям далось важко. Вперше в такому важливому питанні пішли на голосування. З 47 членів Малої ради УЦР за Універсал було подано 42 голоси «за» (всі українці та євреї), «проти» — жодного голосу, утрималося — 5 осіб (меншовики Кононенко і Балабанов, російські есери Скловський і Сараджев та представник Польського демократичного централу В. Рудницький)⁸⁰.

*Михайло Грушевський.
Листопад 1917 року*

Того ж дня, виступаючи на засіданні Малої ради, Грушевський наголосив: «Щоби крайова власть стала справжньою, фактичною властю, під нею повинна бути міцна підвалина і такою підвалиною може бути тільки проголошення Української Народної Республіки, яка буде повноправним тілом в міцній спілці народів Росії»⁸¹. Промова Грушевського постійно переривалася оплесками. Усі розуміли, що сталася велика історична подія, на яку Україна чекала довгі роки. Відновлено її державність. Як ніколи, радів і голова УЦР.

III Універсал урочисто зачитали на Софійському майдані. Як пригадував Дмитро Дорошенко, «в присутності війська, французької, бельгійської, італійської й румунської місії, з молебнем, одправлених арх. Олексієм разом з трьома єпископами й численним духовенством, з проголошенням многоліття українському війську, Ц. Раді і Генеральному Секретаріату. Грушевський сказав коротку промову, а ген. секр. М. Ковалевський прочитав універсал»⁸². Через рік, оцінюючи цю подію, в статті «Роковини 20 (7) листопада 1917» Грушевський писав: «...я називав цей акт переможним

⁷⁹ Нова Рада. 1917. 8 листоп.

⁸⁰ Українська Центральна Рада... Т. 1. С. 397.

⁸¹ Там само. С. 396.

⁸² Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. С. 183.

прапором визвольного українського руху, мабуть, найважливішим актом, який коли-небудь з'являвся на нашій землі»⁸³.

Тодішня і сучасна історіографія, оцінюючи III Універсал, майже одноставно бачила в ньому тільки позитивне. Цей факт є безперечним. Але й цей Універсал залишав Україну в рамках автономії у федеративному зв'язку з Росією. Понад те, УНР рятувала знекровлену Російську республіку, бажаючи їй єдності, здоров'я та сил, і зобов'язувалася «силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів»⁸⁴. Незалежність ставала тільки подальшою мрією, хоча крок до неї було зроблено. Незгоду з III Універсалом і про свою відставку заявили генеральні секретарі М. Савченко-Більський (земельні справи), О. Шульгин (національна справа), О. Зарубін (пошта й телеграф), М. Туган-Барановський (фінанси), генеральний писар О. Лотоцький⁸⁵.

10 листопада під головуванням Грушевського відбулося засідання Малої ради. Розглядаючи питання про Установчі збори, вирішили поділити Україну на 10 виборчих округів: Волинську, Подільську, Київську, Полтавську, Катеринославську, Херсонську, Харківську, Курську, Таврійську губернії, Курщину і Вороніжчину, увійти у зв'язки з окраїнними урядами Дону, Кубані, Кавказу, добиватися перемир'я і встановлення миру⁸⁶. Останній пункт вимагав від УЦР увійти у співробітництво із Ставкою Верховного головнокомандувача Миколи Духоніна, білогвардійськими частинами на Україні. Заразом УЦР почала нейтралізувати дії більшовиків у Києві, роззброювати їхні загони і відправляти до Росії.

На ці дії УЦР стала відповідь більшовицької Ради Народних Комісарів. 4 грудня 1917 року за підписами Володимира Леніна і Льва Троцького в Київ через Миколу Криленка був переданий Ультиматум (його автором був фактично Троцький). У цьому документі РНК РРФСР визнала УНР і виявляла готовність встановити із Україною зв'язки на федеративних засадах. Водночас УЦР було звинувачено в дезорганізації фронту, передислокації

⁸³ Грушевський М. На порозі нової України... С. 148.

⁸⁴ Українська Центральна Рада... Т. 1. С. 400.

⁸⁵ Рубльов О. С. Реєнт О. П. Українські визвольні змагання. С. 66.

⁸⁶ Українська Центральна Рада. Т. 1. С. 407–409.

українських частин, руйнуванні фронту без погодження з Росією, роззброєнні більшовицьких частин на Україні, наданні дозволу на просування через свою територію військ генерала Олексія Каледіна. Ленінський Раднарком вимагав упродовж 48 годин дати задовільну відповідь на російські звинувачення, а в разі відмови погрожував вважати Раду в стані війни проти радянської влади в Росії і на Україні. Щоб не розв'язувати братовбивчої війни, УЦР в особі генеральних секретарів В. Винниченка і О. Шульгина погодилася на більшовицькі вимоги⁸⁷. Проте час був згаяний. Харківщина поступово переходила під вплив більшовиків, почалася радянська інтеграція інших окраїнних територій України.

Грушевський намагався активізувати діяльність УЦР. Проте часто-густо його дії були спрямовані не на опанування поточного моменту, а на віддалену перспективу. Так, Мала рада під головуванням Грушевського 8 грудня ухвалила закон, за яким УЦР визнавалася вищим законодавчим органом України, ввела деякі атрибути української державності. Почала друкувати власні банкноти. Однак це, скоріше, була не ініціатива УЦР, а, як зазначав англійський історик Едвард Карр, відповідь на відмову Державного банку в Петрограді виплатити гроші українським залізничникам⁸⁸.

9 грудня Грушевський керував засіданням Малої ради, де обговорювалося питання необхідності мирних переговорів з Німеччиною й Австро-Угорщиною. Перед відправкою в Брест-Литовськ делегації, він зустрівся з В. Голубовичем, О. Севрюком і М. Любинським, давав їм докладні інструкції. Зокрема, наголошував, що українці повинні вимагати від австрійців та угорців передачі Україні Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини, Підляшся. У разі відмови, добиватися на землях королівщини створення автономних національних округів.

17 грудня Центральний Виконавчий Комітет Рад України опублікував маніфест про скинення УЦР та Генерального секретаріату і оголосив їх контрреволюційними силами в Україні. У відповідь на це I Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів обрав Грушевського почесним головою з'їзду.

⁸⁷ Історико-політичні уроки української державності... С. 506.

⁸⁸ Карр Э. История советской России. Большевицкая революция 1917–1923. Т. 1/2. Москва, 1990. С. 240.

*Михайло
Грушевський
біля будинку
Української
Центральної Ради
(кінокадр).
Грудень 1917 року*

Він закликав делегатів підтримати УЦР і стати в її обороні. Були проведені кардинальні заходи. Розроблено й опубліковано проект Конституції УНР. Створено Особливий комітет з оборони України, до якого увійшли М. Порш, С. Петлюра і В. Єщенко. 26 грудня 1917 року прийнято постанову про створення армії, а 30 грудня — і флоту УНР. Проте і тут припустилися помилки. Армія і флот УНР формувалися на засадах добровільності й оплати. Утім, і цього виявилось замало. Розпочався більшовицький наступ на Україну під командуванням Р. Сіверса, Ю. Сабліна та О. Єгорова.

Дедалі відвертіше почали лунати заклики до проголошення самостійності України. Стало зрозумілим, що без вирішення цього кардинального аспекту годі й сподіватися на утримання влади. 9–12 січня 1918 року лідери УЦР на чолі з головою обговорювали питання прийняття акта про незалежність УНР. Грушевський підготував один із варіантів IV Універсалу, два інших — В. Винниченко і дуумвірат М. Султан та М. Шаповал. Як Грушевський згодом нотував: «серед безконечних фракційних і партійних нарад, що в тривожній атмосфері обложеного Києва, в смертельнім страху за будучину української державності днями і ночами йшли в будинку Центральної Ради всю першу половину січня, кінець кінцем більшість Центральної Ради висловились за політику рішучу, проти тактики поступок більшовизмові й порозуміння з ним. В день 9 січня 1918 р., призначений для Українських Установчих Зборів, рішено було універсалом Центральної Ради проголосити Українську Республіку державою самостійною і незалежною, щоб мати вповні вільну руку в гладженні своїх міжнародних і внутрішніх

IV Універсал Центральної Ради.

Січень 1918 року

відносин, щоб відібрати ґрунт від всяких втручань у внутрішні справи України, як одної, мовляв, з частини будучої російської федерації, та поставити боротьбу з совітом народних комісарів і більшовицькими бандами на справжній ґрунт — війни Великобританії на знищення України і повстання проти української держави, а не в формі політичної боротьби, під гаслом котрої ховались всякі неутралісти»⁸⁹.

IV Універсал, найважливіший державний акт УЦР, був прийнятий на розширеному засіданні Малої ради в ніч з 11 на 12 січня 1918 року. Його оголосив Грушевський, як зазначено в джерелах,

⁸⁹ Грушевський М. Україна самостійна // Грушевський М. На порозі нової України. С. 176.

«твердим, трохи схвильованим голосом, ясно вимовляючи кожне слово»⁹⁰.

Як вважав Іван Лисяк-Рудницький, цей документ став початком самостійницького етапу реалізації концепції української державності⁹¹. Тривалий час у науковій літературі побутувала думка, що саме Володимир Винниченко є автором IV Універсалу. Чимало дослідників щиро вірили в цю гіпотезу, аж поки праці В. Зозулі та П. Одарченка не взяли під сумнів це судження⁹².

Хоча й кандидатура Грушевського цілком не безспірна, але шалька терезів схиляється на його користь. Як би не було, а IV Універсал дійсно містив важливі для України положення. У ньому констатувалися чотири важкі роки Першої світової війни й знесилення України. У пограбуванні й насильствах звинувачувалося більшовицьке військо. Центральна Рада проголошувала УНР «самостійною, ні від кого не залежною вільною суверенною державою українського народу»⁹³. Універсал підтверджував тверду і рішучу боротьбу з більшовиками, на досягнення мирної угоди в Бресті-Литовському, на соціалізацію і передачу землі трудовому народу без викупу, а лісів, вод і надр — до компетенції Ради Народних Міністрів (так тепер називався Генеральний секретаріат) УНР. Також УЦР націоналізувала найважливіші галузі торгівлі, монополізувала залізну, вугільну, тютюнову промисловість, встановлювала державно-народний контроль над усіма банками, оголошувала національно-територіальну автономію, скликання Українських установчих зборів.

Ейфорічно захоплені конструктивною державотворчою діяльністю голови УЦР, чимало дослідників не хочуть помічати й аналізувати слабкі сторони IV Універсалу. Заради об'єктивності слід наголосити і на цьому. В Універсалі ледве чи приховувалося, що самостійність була потрібна УНР перш за все для підписання миру з Четверним Союзом, і серед держав, ворожих Україні (Росія,

⁹⁰ Українська Центральна Рада. Т. 2. Київ, 1997. С. 101.

⁹¹ Лисяк-Рудницький І. Четвертий універсал та його ідеологічні попередники // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. Т. 2. Київ, 1994. С. 1.

⁹² Див.: Зозуля Я. Чи IV Універсал автентичний // Наукові записки УГТІ. 1965. Ч. 6; Одарченко П. Автентичні й не автентичні тексти універсалів Української Центральної Ради // УІ. 1991. Ч. 1/2.

⁹³ Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 103.

Польща, Австрія, Румунія, Туреччина) Німеччина не згадувалася. Та й проголошена самостійність не мала абсолютного характеру, бо її рішення «довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі збори»⁹⁴. Цим же Українським Установчим зборам «належатиме рішення про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої Російської держави»⁹⁵.

Усе зазначене, звичайно, є ахіллесовою п'ятою IV Універсалу і, як результат, компромісу керівників УЦР. Однак він став кроком уперед на шляху до незалежності. Розлад в економіці, агресія більшовиків, безуспішність пошуків партнерів федерації під час розвалу Росії — все це диктувало проголошення самостійності України. Ситуацію розумів сам Грушевський, бо писав, про «формальне проголошення та правне ствердження й оформлення цього факту, і се було й дано четвертим Універсалом»⁹⁶. Але не будемо занадто судити Грушевського. Він, як міг, поборював свою народницьку ідеологію і готував до самостійності українське суспільство, яке ще тільки прокидалося від федералістичних снів.

Та й саме затвердження IV Універсалу це підтвердило. Грушевському довелося його прийняття ставити на голосування, що робилося тільки під час прийняття III Універсалу. Політична палітра виявила розбіжності у ставленні до акта незалежності України: IV Універсал підтримали українські соціал-демократи, соціал-революціонери, соціал-федералісти, представники польської «лівиці». Проти виступили російські меншовики і Бунд, утрималися члени фракції польського Централу і Поалей-ціону. З 49 представників Малої ради, що становило тільки десяту частину її членів, «за» проголосувало 39 чоловік, «проти» — 4, утрималося — 6⁹⁷.

Грушевський розумів декларативність цього важливого акта і наголошував, що українська самостійність прямо пропорційно залежить від ослаблення російського центру. Тому, щоб наповнити її реальним змістом, треба було прийняти аграрні закони, провести мобілізацію населення, організувати відсіч більшовикам. Щоправда, в швидкоплинних подіях вдалося зробити вкрай мало.

⁹⁴ Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 104.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Грушевський М. Ілюстрована історія України. С. 559.

⁹⁷ Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 102.

Критично налаштований до Грушевського літературознавець Микола Могілянський так окреслив державотворення УЦР після IV Універсалу: «В практической сфере деятельности все это сводилось к жалкой борьбе с безобидными вывесками, которые перекрашивались в национальные цвета — синий и желтый и переводились на украинский язык. Много и долго возились с красивым, ампирическим двуглавым орлом на здании Педагогического музея на Большой Владимирской улице... К зданию в стиле ампира никак не подходил новый украинский государственный герб, так называемый знак Владимира Святого в виде трезуба: сделали несколько проб и, по счастью, бросили это бесплодное усилие. В существе своем все начинания сводились лишь к крикливым декларациям, выбрасыванию известных флагов, лозунгов, в области же практики и реальных житейских отношений, возьмем ли мы область управления, суда, землеустройства, ровно ничего не было сделано, кроме введения украинского языка в делопроизводство»⁹⁸.

Як не парадоксально, але акт незалежності УНР мало виправив ситуацію. УЦР почала стрімко втрачати владу. Більшовики дедалі більше завойовували популярність, часто-густо там, де її раніше не мали — серед українського селянства та солдат.

Четверний союз вичікував і дивився на Україну тільки як на «край молока і меду», не надаючи реальної допомоги. Під ударами більшовиків пали Рівне, Севастополь, Катеринослав, Маріуполь, Олександрівськ, Полтава, Житомир, Суми, Кривий Ріг. Кільце звужувалося навколо Києва. Корпусу січових стрільців і організованих українських полків з гучними назвами (імені гетьмана Сагайдачного, імені гетьмана Дорошенка, імені Грушевського) виявилось недостатньо для захисту. Не врятувала Київ і героїчна смерть 300 курсантів офіцерської школи і студентів під Крутами. П'ята більшовицька колона в Києві, складена з робітників заводу «Арсенал», підточувала сили його захисників. Радянські війська на чолі з лівим есером Михайлом Муравйовим підійшли вприду до міста, обстрілюючи його. 25 січня члени Малої ради і Ради Народних Міністрів УЦР на чолі з Грушевським виїхали з Києва у напрямку Житомира.

⁹⁸ Могілянський Н. М. Трагедія України (Із пережитого в Києві в 1918 г.) // Революція на Україні по мемуарам белых. Москва ; Ленинград, 1930. С. 120.

Облога Києва більшовицькими військами мала особисто для Грушевського трагічні наслідки. Муравйов видав наказ, в якому вказувалося: «Немилосердно винищувати всіх ворогів революції». Це була помста за вбивство гайдамаками відомого більшовика Леоніда Пятакова. До «ворогів революції» потрапив і фамільний будинок Грушевських на Паньківській вулиці. Його розстріляли запальними снарядами. Очевидець трагедії Грушевських К. Бельговський писав, що від будинку «к утру 26 января

*Прибутковий будинок
Грушевських
на вулиці Паньківській,
знищений артилерією
Михайла Муравйова.*

Київ, 1918 рік

сохранился лишь темноватый, закопченный остов, на котором у парадного входа белела табличка: 1908-9. Проектировано і будовано інженером В. Л. Максимовичем. Декорація фасаду В. Г. Кричевського. Майоліка Івана Гладиревського»⁹⁹. Військовий діяч С. Сумський нотував: «На Бибииковском бульваре горел дом Багрова, на Тарасовской (Паньківській. — *Авт.*) ярким костром пылал дом председателя рады М. Грушевского. Жутки и тяжелы были эти дни — бессмысленных и жестоких боев»¹⁰⁰. Мистецтвознавець Ф. Ернст, підраховуючи втрати будинку Грушевських, зазначав, що, крім його мистецької колекції, у вогні загинули рукописи, матеріали, бібліотека і листування¹⁰¹. Перебувала там і документація УЦР. До цих трагічних подій Грушевський повернувся в статті «На переломі», жалкуючи за матеріальними і духовними втратами.

А втім, не це викликало найбільший сум. «Що Україна також поховала своє старе в цьому огнищі, як я в могилі матері, яку півживою винесли з пожару, і вона за кілька днів умерла від цих страшних заворушень і потрясінь», — ось основний лейтмотив

⁹⁹ Романчук О. Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою // Дзвін. 1990. № 8. С. 90.

¹⁰⁰ Сумской С. Одиннадцать переворотов (Гражданская война в Киеве) // Революция на Украине. С. 103.

¹⁰¹ Ернст Ф. Мистецькі скарби Києва, потерпілі в 1918 році // Розбудова держави. 1994. № 7. С. 33–37.

його спогадів¹⁰². Глафіра Захарівна померла 30 січня 1918 року і була похована таємно на Байковому цвинтарі. Грушевський не зміг проститися з нею у сумні січневі дні.

Сімейна трагедія і втрата майна не зламали голову УЦР. У Житомирі, куди в ніч з 27 на 28 січня прибули радівці, роботи вистачало. Взагалі про житомирський, сарненський і коростенський період життя Грушевського мало що відомо. Літописці минувшини якось неохоче цікавилися цим етапом (28 січня — 8 березня 1918). А він важливий з точки зору визрівання у Михайла Грушевського політичного плану боротьби з більшовизмом і функціонування української самостійності під окупацією держав Четверного союзу.

УЦР розмістилася в будинку гімназії Покрамовича (тепер у ньому знаходиться факультет іноземних мов Державного педагогічного інституту імені І. Франка), але її приїзд викликав занепокоєння в депутатів міської думи¹⁰³. Усі очікували погромів, але все пройшло гладко. Попервах Грушевський взяв активну участь у вирішенні кабінетної кризи і формуванні нової Ради Народних Міністрів. Цей важливий пост після відставки В. Винниченка посів Всеволод Голубович. Він же опікувався і міністерством міжнародних справ, торгу і промисловості. Міністр судових справ М. Ткаченко тримав і портфель міністра фінансів. Міністр внутрішніх справ П. Христюк очолив міністерство освіти, а заступник міністра військових справ О. Жуковський став міністром військових справ. Вирішивши це питання, гуртом взялися до законотворчої діяльності. Уже 31 січня 1918 року Грушевський на засіданні Ради Міністрів запропонував звернутися до німецького командування, щоб воно поставило більшовикам ультиматум про виведення військ з України¹⁰⁴. 1 лютого Мала рада за його пропозицією виробляла конвенцію з Німеччиною в справі воєнної допомоги Україні в боротьбі з більшовиками¹⁰⁵. На таке рішення насамперед вплинув стан взаємин України з більшовицькою

¹⁰² Грушевський М. На переломі // Грушевський М. На порозі нової України. С. 6–7.

¹⁰³ Костриця М. Ю. Законотворча діяльність Центральної Ради в Житомирі (28 січня — 8 березня 1918 року) // УІ. 1997. № 1/4. С. 192.

¹⁰⁴ Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 154.

¹⁰⁵ Там само. С. 155.

Росією. Саме в ті лютневі дні, за спогадами Євгена Маланюка, Грушевський вимовив: «Історія 2-х “братніх народів” вступила в стадію, про яку відає біблійна історія перших братів: “І спитав Бог: Каїне, де твій брат Авель?”»¹⁰⁶.

Як же уявляв Грушевський і його колеги присутність німецьких і австро-угорських частин на території України? Які ставили їм умови і давали гарантії? На це запитання відповідь знаходимо у «Відозві Ради Народних Міністрів до громадян УНР» від 10 лютого 1918 року. В документі, зокрема, констатовалося, що «вони йдуть на Україну для того, щоб знищити нелад та безладдя та завести спокій та добрий лад на нашій землі, для того, щоб дати змогу Раді Народних Міністрів творити велике діло — будувати самостійну Українську Народну Республіку, державу всього працюючого люду України.

Вони будуть допомагати тільки там нашим козакам, котрі взято боронять нашу державу, землю і волю на Україні від збройного нападу російського правительства, Совіта народних комісарів, котрі так само, як і за царів, хочуть, щоби Україна опинилася під владою московських капіталістів, щоб Московщина живилася працею та багатствами українського народу.

Ці війська, дружні нам, будуть битися з ворогами Української Народної Республіки під проводом польового штабу Нашої держави»¹⁰⁷.

Отже, країни Четверного союзу запрошувалися на Україну тільки з метою тимчасової допомоги і під контролем військових органів УЦР. Проте Михайло Грушевський мав великі сумніви у правильності такого рішення. Він їх виклав у статті «Війна за незалежність». «Всякого роду неправильності в поведінці німецьких і австрійських військ навіть і менш яскраві та сливе неминучі під час військових операцій у чужій країні, серед чужомовної людності, давали привід до нападок, що явним чином мали дискредитувати українську владу за те, що запросила німців», — констатував він¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Цит. за: Маланюк Є. Нотатники (1936–1968). Документально-художнє видання. Київ, 2008. С. 217.

¹⁰⁷ Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 161.

¹⁰⁸ Грушевський М. Війна за незалежність // Грушевський М. На порозі нової України. С. 185.

У житомирські дні радівці під головуванням професора прийняли низку інших важливих законів. Так, 12 лютого Мала рада ухвалила закон про впровадження в УНР нового (григоріанського) календаря з 16 лютого 1918 року. Тоді ж узаконили і документ про впровадження середньоєвропейського часу. А все ж найголовнішою подією стало затвердження герба УНР у вигляді тризуба — знака Рюриковичів часів княжіння Володимира Святого; про громадянство УНР, про грошову одиницю УНР — гривню.

Не полишав Грушевський і публіцистичної праці. У вільні від напруженої державної роботи години він готував статтю «Українська самостійність і її історична необхідність», яку опублікувала місцева газета «Народна воля»¹⁰⁹.

Однак не тільки цим запам'яталося Грушевському «житомирське сидіння». Були в ньому і прикрі епізоди. Про один з таких епізодів повідав військовий діяч, генерал-хорунжий УНР Всеволод Петрів. За його спогадами, прапорщик Андрієнко, зустрівши на станції Грушевського, накинувся на нього зі словами: «Якого чорта, батьку, привів німців? Це ж чорт зна-що, а не політика — ганьба на цілий світ. Соціаліст, а з кайзером трактує». Прапорщика заарештували вартові стрільці, але гайдамаки вдалися до збройного звільнення свого військового побратима. Ситуація набрала загрозливого характеру. Щоб уладнати справу, Грушевський запискою наказав звільнити Андрієнка¹¹⁰. Цей прикрий епізод є промовистим. Не всі розуміли політику УЦР стосовно блокування з Четверним союзом, ще недавнім ворогом Російської імперії. А втім, задум Грушевського і його колег по Раді приніс свої результати. Німецькі й австро-угорські частини стрімко звільняли Україну. На їхніх багнетах 9 березня 1918 року УЦР повернулася до Києва.

Ситуація виявилася важкою, але Грушевський не до кінця втратив ще колишньої популярності. Вступили як переможці. Представник єврейської народної партії Олексій Гольденвейзер занотував: «Он был, действительно, главой и ментором всего собрания депутатов. Он стоял неизмеримо выше их по своему образованию, европейскому такту и умению руководить заседаниями.

¹⁰⁹ Костриця М. Ю. Вказ. праця. С. 195.

¹¹⁰ Петрів В. Неторованим шляхом: Спомини з історії української революції. 1917–1921 рр. // Вітчизна. 1994. № 1/2. С. 137–149.

Отношение членов рады к Грушевскому было чрезвычайно почтительное; его называли «профессором», «батькой» и даже «дедом». Он и по возрасту годился в деды большинству депутатов. Низкорослый, подвижный, с большой седой бородой, в очках, с блестящим взглядом из-под нависших густых ресниц, он напоминал на своем председательском кресле сказочного деда Черномора»¹¹¹.

Проте інший свідок, Дмитро Дорошенко, був куди категоричніший. «Возвратились знакомые лица — Голубович, Грушевский — и запели свои старые песни. Они ничему не научились, ничего не забыли. К их обычным приемам прибавилась только большая самоуверенность, они чувствовали себя победителями»¹¹². Звичайно, в ці їдкі слова Дорошенко вклав свої принципи й тактичні розходження з головою УЦР, які тягнулися ще із серпневої кабінетної кризи 1917 року, але в них є частка правди. Авторитет Ради в масах в умовах загального невдоволення катастрофічно подав.

Національно-державна ідея, як основа політики УЦР, преважуючи над соціальною, щодалі менше відповідала історичному моменту. Не розв'язавши аграрного питання годі було сподіватися на підтримку народу. Закон про соціалізацію землі тільки далі поглиблював диференціацію на селі. Незаможне селянство почало громити поміщицькі маєтки, налякане приходом німців кволо підтримувало заходи УЦР. Земельний перерозподіл призвів до опозиції з боку земельних власників. До аграрної політики УЦР вони зайняли ворожу позицію. Цього не міг не розуміти Грушевський, проте не вдіяв нічого, щоб виправити ситуацію. Матеріали засідань Малої ради, які відбувалися за його головування у березні — квітні 1918 року, рясніють зовсім іншими вирішеннями проблем, часто-густо важливих, але далеко не першорядних¹¹³.

Тільки 13 березня Мала рада УЦР за його головування прийняла відозву до громадян УНР у зв'язку з важким становищем.

¹¹¹ Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.) // Революция на Украине. С. 30.

¹¹² Дорошенко Д. И. Война и революция на Украине // Революция на Украине. С. 98.

¹¹³ Див.: Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 191.

У ній наголошувалося, що «саме в той час, коли Центральна рада доводить до кінця своє діло — мир із західними сусідами і розпущення до дому втомленого, змученого війська, задоволення нашого селянства і робітництва земельним і робітничим законодавством і готовилось передати далі порядкування нашою визволеною Україною новому господареві — Українським Установчим зборам, найшли на нас російські більшовики»¹¹⁴.

На жаль, в ній жодного слова не говорилося про вжиття термінових заходів із захисту країни. Понад те, уповали саме на захист малопопулярних у суспільстві німців і австрійців. Рада практично відмовилася від влади, сподіваючись на вирішення цього питання Українськими Установчими зборами. В оповіщенні про це красномовно зазначалося: «Українська Центральна Рада не має наміру задержувати в своїх руках власті довше, ніж можуть зібратись Всенародні збори». Лунали заклики братися до роботи¹¹⁵. Брав участь Грушевський і в урочистому перепохованні тіл студентів і стрільців, загиблих у бою під Крутами (19 березня), керував засіданням Малої ради, де вирішувалося питання про штати земельних комітетів (20 квітня) — ось, здається, і все із значного, зробленого Грушевським після повернення з Житомиру.

Мабуть, він і сам усвідомлював малозначущість цих заходів для врятування становища, тому всі сили зосередив на унормуванні взаємин з німецькою і австро-угорською військовою адміністрацією.

Радянська історіографія схильна була трактувати ці наміри Грушевського як його перехід на службу до окупантів. Годі й говорити, що це навряд чи відповідає дійсності. Насправді він перебував у прихованій опозиції до окупаційної влади і робив усе можливе для звуження впливу німців і австрійців на політику УЦР. Керівним колам Німеччини й Австро-Угорщини мало подобалися останні заходи українських політиків, особливо з аграрного питання. Кайзерівська капіталізована свідомість ніяк не могла прийняти закон про соціалізацію землі й відміну приватної власності конфіскаційними заходами. Вони були переконані в іншому, а саме, що аграрну реформу треба вирішувати шляхом викупу

¹¹⁴ Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 197.

¹¹⁵ Там само. С. 198.

селянами землі з підтримкою поміщицьких господарств і заможних власників. Мета німців і австрійців цілком зрозуміла — отримати український хліб та інші продукти за свої послуги.

Грушевський постійно цікавився ходом роботи Комісії з вироблення економічного договору УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною, давав відповідні вказівки голові української делегації Миколі Поршу, як поводити себе з представником німецької сторони бароном Альфонсом Мумм фон Шварценштейном і австро-угорської — графом Йоганном Форгачем. Та уникнути обтяжливого договору не вдалося. У підписаному 23 квітня 1918 року економічному договорі йшлося про поставки до Німеччини і Австро-Угорщини 60 млн пудів зернових і бобових продуктів та борошна з нового врожаю УНР. У додатках до нього зазначалося, що німці повинні були отримати 2 млн 750 тис. голів великої рогатої худоби, 400–500 млн штук яєць, велику кількість сала і цукру, 37,5 млн пудів залізної руди, багато льону, коноплі, вугілля, марганцевої руди та іншої сировини. В обмін УНР отримувала сільськогосподарські машини і мануфактуру¹¹⁶. Та навіть не це несло небезпеку.

Дієво звільняючи Україну від більшовиків, окупаційні війська все активніше втручалися у внутрішні справи УНР, поступово ставали реальними хазяями становища. Головнокомандувач німецьких військ в Україні генерал-фельдмаршал Герман фон Ейхгорн 6 квітня 1918 року видав самочинний наказ про засів полів, потім грубо і безцеремонно була розформована дивізія синьожупанників. Вершили німці й військово-польові суди.

Згаданий вже нами А. Гольденвейзер зазначав, що в останній місяць перед своїм падінням УЦР «призводила ... довольно жалкое впечатление. Чувствовалось ее полное бессилие рядом с опекавшей ее германской военщиной»¹¹⁷. Не діяли протести українських політиків, заяви, що «ніяке самовільне втручання германського і австро-угорського вищого командування в соціально-політичне і економічне життя України недопустиме»¹¹⁸. УЦР позбувалася

¹¹⁶ Більш докладно див.: Притуляк П. П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // УІЖ. 1997. № 1. С. 62–72.

¹¹⁷ Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний. С. 28.

¹¹⁸ Див.: Робітничка газета. 1918. 17 квіт.

опори мас і втратила підтримку окупаційних військ. Про це пишуть майже одноставно всі очевидці.

Останнім акордом політичної діяльності Грушевського як голови УЦР можна вважати прийняття Конституції УНР 29 квітня 1918 року. Конституція проголосила Україну суверенною, парламентською державою, гарантувала права всім народам, які її населяли, поділяла владу на виконавчу, законодавчу і судову. Верховним органом УНР вона проголосила «Всенародні збори, які безпосередньо здійснюють вищу законодавчу власть в Українській Народній Республіці та формують вищі органи виконавчої і судової власті Української Народної Республіки»¹¹⁹.

Безперечно, це важливий документ. Грушевський брав участь у його розробці, але в умовах окупації України Конституція мала хіба що декларативне значення.

З Конституцією УНР від 29 квітня пов'язаний ще один важливий факт в біографії Грушевського, який вже досить довго експлуатує історична і публіцистична думка. Йдеться, насамперед, про президентство Грушевського. У Конституції УНР означеного часу жодного слова не було сказано про інститут президентства. Більше того, він навіть і не планувався. За згаданою Конституцією, Грушевський мав бути тільки обраним на Голову Всенародних Зборів. У документі про це красномовно говорилося: «§ 34. Скликає Всенародні збори і провадить ними Голова їх, вибраний Всенародними зборами. Нові Всенародні збори скликає і відкриває їх Голова, вибраний попередніми Всенародними зборами. Уряд Голови триває весь час, поки не будуть скликані нові збори і ними вибраний новий Голова»¹²⁰.

Скликати Всенародні збори планувалося 12 травня 1918 року. Підсумуємо. Конституція УНР від 29 квітня 1918 року вводила в Україні парламентську форму правління, а не президентську чи навіть парламентсько-президентську. Грушевського навряд чи можна було обрати на посаду, якої взагалі не існувало.

Однак в умовах політичної нестабільності й економічного хаосу перемагала думка про тверду владу. 26 квітня 1918 року генерал-фельдмаршал Ейхгорн добився від імператора Вільгельма II згоди на зміну українського уряду. Це, по суті, стало крахом

¹¹⁹ Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 332.

¹²⁰ Там само.

УЦР. Про її останні дні згадував Павло Скоропадський. «У квітні 1918 р., — зазначав він, — було 500 000 німецького війська на Україні. Центральна Рада в цей час перестала вже виявляти дійсні політичні почуття народу. Влада її поволі підупадала. Дрібні земельні власники, безперечна більшість українського населення, одмовили в довіррі Центральній Раді і на з'їзді (Хліборобському конгресі. — *Авт.*), де було 3 000 представників від усіх повітів (округ), закликали мене до влади»¹²¹. Чи відав Грушевський про підготовку державного перевороту? Так, він був у курсі наростаючих подій.

Євген Коновалець, командир загону січових стрільців, який охороняв Голову УЦР, твердив, що Грушевський знав про підготовку перевороту і був заздалегідь поінформований. «За два тижні перед гетьманським переворотом ми дізналися про намір німців форсувати Павла Скоропадського на Гетьмана України та розв'язати Центральну Раду. Я поінформував тоді про це негайно членів Центральної Ради Лизанівського, Чечеля й Шрага, соціалістів-революціонерів, що одні з усіх політичних старалися тримати зв'язок з нашою військовою організацією... В кілька днів пізніше, не діждавшись відповіді, я пішов до проф. Грушевського, якому передав ті самі відомості. На це, запевнив мене проф. Грушевський, що нічого лякатися, що він сам навідувався у німецькому командуванні й говорив з представниками німецького командування полк. Штольценбергером та що він має певні відомості, що Центральній Раді нічого не грозить»¹²².

Знав про підготовку перевороту й міністр продовольчих справ УНР М. Ковалевський. Ще 27 квітня 1918 року він і голова Ради Народних Міністрів В. Голубович відвідали посла Німеччини в Україні барона Альфонса Мумма й обговорювали долю українського уряду та майбутнє прем'єр-міністра. Дипломат тоді заявив, що «Німеччина не має наміру співпрацювати з урядом, який віддав землю селянам і внаслідок цього Україна не може виконати своїх економічних зобов'язань»¹²³.

¹²¹ Документи з архівної спадщини Скоропадського // Останній гетьман : ювіл. зб. пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945. Київ, 1993. С. 242.

¹²² Коновалець Є. Причинки до історії української революції. Прага, 1928. С. 5–6.

¹²³ Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960. С. 483.

Паралізований заявою, Голубович був заспокоєний пропозицією переїхати на постійне проживання до Німеччини. Хвилювання ж Ковалевського задовольнили 5 млн карбованців, які пішли в державну скарбницю. Пізніше міністр продовольчих справ передав ці кошти в розпорядження українських ліворадикальних партій. Добре поінформований державний секретар УНР Павло Христюк в еміграційній далечині твердив, що ця німецька допомога пішла на організацію збройного селянського опору¹²⁴. Отже, найближчі співробітники Грушевського володіли секретною інформацією.

Відав про наміри німців розігнати УЦР і Євген Чикаленко. Ще на початку квітня 1918 року від представників німецького командування в Києві йому надійшла пропозиція обійняти посаду гетьмана. Але підстаркуватий політичний діяч відмовився. Про таємні заходи німців він розповідав Володимиру Винниченку¹²⁵.

Навіть Павло Скоропадський дивувався байдужості діячів УНР, бо «який не був анемічний і осоружний уряд Центральної Ради, а все-таки трудно якось уявити собі, що ці люди абсолютно-таки не мали охоти за свою владу поборотися. Центральна Рада ще засідала в той час, коли ми служили біля Святої Софії молебень, одначе з наближенням нашого військового відділу члени її самі розійшлися»¹²⁶.

Гетьман Української Держави тут не зовсім має рацію, хоча суть проблеми вхопив правильно. Ні, діячі УЦР і особисто Грушевський вживали відповідні заходи. Але їхні потуги були аж надто кволі, мало дієві, запізнілі. Заколотники перегравали їх у всьому і в політичній ході стояли завжди на крок попереду. За декілька днів до перевороту в казармі січових стрільців відбулася таємна нарада, на якій були присутні М. Грушевський, М. Ковалевський, М. Шраг, М. Чечель, А. Степаненко, Є. Коновалець, А. Мельник, С. Петлюра. Питання стояло одне — як утримати владу і провести контрзаходи проти опозиції. Рішучі військові запропонували

¹²⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920-х рр.: У 4 кн. Кн. 3. Прага, 1921. С. 62.

¹²⁵ Див.: Греголинський Д. Темні місця в «Відродженні нації» // Діло. 1931. 7 січ.

¹²⁶ Скоропадський П. Спомини. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ ; Філадельфія, 1995. С. 109–110.

викрасти Скоропадського. Проте ця терористична акція не знайшла відповідної підтримки. Натомість, за свідченнями Миколи Ковалевського, частина есерів погодилася без боротьби перейти на нелегальне становище і працювати у підпіллі¹²⁷. Грушевський відчував самоізоляцію окремих діячів Ради і втрату влади, тому прагнув діяти на свій розсуд. За деякими даними, він інформував товариша голови УЦР і члена Малої ради професора Сергія Веселовського про загрозливе становище і задля збереження здобутків української революції запропонував йому очолити Центральну Раду. Акція мала відбутися за тим же сценарієм, який незабаром здійснив Павло Скоропадський¹²⁸.

Грушевському пропонували провести рішучі заходи. За спогадами письменниці Надії Суровцової (вона працювала в Центральній Раді), 28 квітня 1918 року, коли стали цілком зрозумілі наміри німців розігнати УЦР, до нього прийшла делегація його прибічників із заявою, що треба діяти рішуче і взяти владу в свої руки, оголосити себе диктатором. Грушевський із жахом відмовився — він не диктатор¹²⁹.

Отже, він вперто дотримувався легальних засобів політичної боротьби. Це пояснює, чому він як вища особа в державі і гарант її законності не ухвалював кардинальних рішень задля усунення небезпеки. Демократизм знову взяв гору над суворою реальністю поточного моменту. Свою подальшу політичну кар'єру Грушевський мав намір розв'язати 12 травня 1918 року на Всенародних зборах. Але історія розпорядилась інакше і випередила його.

У ніч з 28 на 29 квітня, як розповідав сам Грушевський, в помешканні, де він жив у будинку Центральної Ради, з'явився із загоном солдатів військовий аташе Штольценберг і почав вимагати від нього розповісти про останнє засідання УЦР. Далі відбувся обшук окремих членів УЦР, нищпорили по документах архіву, обшукали і його, забрали частину паперів. Ця акція німецьких окупаційних військ була проведена під виглядом з'ясування обставин

¹²⁷ Ковалевський М. При джерелах боротьби. С. 487.

¹²⁸ Коваль Б. Державним руслом гетьманщини (Думки про республіку і монархію). Торонто ; Нью-Йорк, 1981. С. 22.

¹²⁹ Життя Надії Суровцової, описане нею самою у селищі Нижній Сеймган Магаданської області // Україна. Наука і культура. Вип. 24. Київ, 1995. С. 312.

таємничого зникнення директора Київського банку зовнішньої торгівлі й члена фінансової комісії УЦР Абрама Доброго. Банкір вів подвійну гру: готував торговельний договір з Німеччиною, а поза око проводив власні фінансові операції з цукровими заводами. Міністр внутрішніх справ М. Ткаченко наказав його заарештувати і вивезти за межі Києва¹³⁰. Ця операція українського уряду налякала німецьке командування.

Грушевський був утаємничений в обставини ув'язнення Доброго, але жодним словом не обмовився перед Штольценбергом. Більше того, він заявив категоричний протест і нагадав аташе, що той не мав законного права вдиратися в приміщення Центральної Ради і проводити обшук та арешти українських парламентаріїв, які користуються статусом недоторканності¹³¹. На цьому нічний інцидент вичерпався, хоча він мав продовження вдень 29 квітня.

Кінцеві години УЦР дослідники описують по-різному, але в одному майже всі одностайні: Грушевський поведився мужньо. Громадський діяч Іван Кедрин пише, що історик був єдиний, хто не схопився з місця під час ув'язнення членів УЦР¹³², а згаданий вже нами Микола Могилянський наголошує, що він не підкорився команді начальника німецького загону «Руки вгору»¹³³. Тепер дамо слово першоджерелам. Газети «Народна воля» і «Киевская мысль» від 30 квітня 1918 року в деталях переповіли останні хвилини діяльності Центральної Ради. Згідно їхньої інформації, напередодні, зранку 29 квітня відбулося засідання Малої ради під головуванням Грушевського, на якому розглядався нічний випадок. Голова відверто нервував. Вирішили відправити депутацію від радівців до німецького посла в Києві барона Мумма задля вирішення непорозуміння. Делегації у складі В. Голубовича, М. Порша і М. Корчинського дали вказівку з'ясувати, чого прагнуть німці, і заявити, що якщо німецька адміністрація піде

¹³⁰ Докладніше див.: Гай-Нижник П. П. Викрадення банкіра А. Доброго в квітні 1918 року (реконструкція та аналіз подій) // Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія педагогічні та історичні науки : зб. наук. праць. Вип. СХХ (120). Київ, 2014. С. 212–228.

¹³¹ Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 327.

¹³² Кедрин І. Життя. Події. Люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976. С. 55.

¹³³ Могилянский Н. М. Трагедия Украины. С. 123.

назустріч Раді, то й український парламент відповість тим же. Члени УЦР готові були відправити у відставку уряд і переглянути земельний закон.

Проте напруження наростало. Десь близько 16-ї години біля будинку УЦР з'явилися посилені караули січових стрільців. Біля під'їзду виставили кулемети. Одначе було вже пізно. О 15.30 помешкання Ради оточив німецький загін із панцерником і самострілами на возах. Діючи класично, німецькі вояки увірвалися в будинок на вул. Володимирській. По дорозі ставили всіх обличчям до стіни з піднятими вгору руками. Коли увійшли до зали Ради, саме скінчився виступ Мойсея Рафеса. Блиск німецьких багнетів не справив належного враження. Засідання Ради тривало.

Почекавши хвилинку, німецький офіцер скомандував: «Іменем німецького уряду наказую вам всім підняти руки вгору». Грушевський закликав його до порядку, але німець відповів: «Тепер я наказую, а не ви. Підніміть, будь ласка, руки вгору». Вчений залишився сидіти, демонстративно склавши руки. Під гуркіт німецьких прикладів інші члени УЦР підняли руки вгору. За хвилинку з'ясувалося, що окупаційні вояки шукають міністрів М. Ткаченка, М. Любинського, О. Жуковського, М. Ковалевського, проте Михайло Грушевський заявив, що їх немає. Під загрозою розстрілу відібрали у присутніх зброю, а потім почали ревізію. Тільки голова УЦР протестував проти цього. У секретарській кімнаті всіх обшукали і переписали, а через півтори години випустили на вулицю. «В юрбі чути було з приводу події то сумні — між українцями, то радісні — між меншостями, особливо поляками — розмови», — повідомляла тодішня періодика¹³⁴.

В історіографії не зафіксовано жодного факту організованого опору УЦР, коли її насильницьки усунули від влади. Заклики, звернені до народу стати на захист УНР, відсутні. Єдиний Дмитро Дорошенко занотував, що внаслідок сутички загинуло три особи з боку гетьманців, жертв з боку січових стрільців не було¹³⁵.

Ось і все. Наступив зоряний час гетьмана Української держави Павла Скоропадського. З ім'ям Грушевського пов'язаний перший

¹³⁴ Див.: Народна воля. 1918. 30 квіт.

¹³⁵ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Українська Гетьманська держава 1918 р. Т. 2. Ужгород, 1930. С. 38.

етап української революції, його теоретичне обґрунтування. Хоча й він не був серед засновників УЦР, але саме завдяки його політичній діяльності вона стала визнаною загальноукраїнською владою. Закладаючи основи державного будівництва, Грушевський послідовно реалізовував українську ідею через національне самовизначення, проголошення широкої автономії України у складі федералізованої Росії, а згодом і суверенної УНР.

Однак його народницька ідеологія і федералістичні ілюзії, забарвлені романтизмом, часто-густо трансформовані в політичній площині у соціалістичні експерименти в національному державотворенні, мало сприяли позитивному вирішенню багатьох кардинальних його ж намірів. Державна діяльність Грушевського відзначалася великими задумами і добрими намірами, але так само була непослідовною і половинчастою, що засвідчує відсутність у нього практичного досвіду. Однак цією вадою страждав не тільки він, а мало не всі політики УЦР. Федералістичний союз з Росією і співпраця із соціалістичними партіями стали потребою часу в умовах малорозвиненої національної і політичної свідомості мас.

Грушевський ішов за масами, а не випереджав їх, недооцінюючи роль української еліти в побудові власної незалежної держави. Історична обстановка ледь чи сприяла політичній і державній діяльності. Зруйнування економіки в умовах чотирирічної війни, збройна боротьба з більшовиками і непорозуміння з Тимчасовим урядом, а пізніше і з окупаційною адміністрацією, ставали чинником блокування влади голови УЦР. Поступово долаючи соціалістичні ідеї і соціалістичну орієнтацію українського суспільства, розчарувавшись у російському партнерстві, він позбувався своїх народницьких і федералістичних ілюзій до повної української самостійності. А проте час вже працював супроти політичних устремлінь Грушевського. Він зійшов з історичного кону як державний діяч, поступившись дорогою новій генерації українських політиків, зрощених за часів Української Центральної Ради.

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	5
ПЕРЕДМОВА	7
<i>Розділ 1.</i> «Я походжу з давньої родини Грушів...»	9
<i>Розділ 2.</i> Самітній мрійник (1870–1894)	23
<i>Розділ 3.</i> У Львові (1894–1906)	59
<i>Розділ 4.</i> Між Львовом і Києвом (1906–1914)	135
<i>Розділ 5.</i> Арешт і заслання (1914–1917)	165
<i>Розділ 6.</i> На чолі Української Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918)	193
<i>Розділ 7.</i> Спроба відновити політичне лідерство (квітень 1918 — березень 1919)	247
<i>Розділ 8.</i> Політична діяльність в еміграції і повернення в Україну (1919–1924)	261
<i>Розділ 9.</i> «Працюю виключно науково» (1924–1926)	299
<i>Розділ 10.</i> Прощання з майбутнім (1927–1928)	347
<i>Розділ 11.</i> Розплата (1929–1931)	393
<i>Розділ 12.</i> Останні сторінки (1931–1934)	445
ПІСЛЯМОВА	472
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	477

Шаповал Ю. І., Верба І. В.

Ш24 Михайло Грушевський: «Я сам прийшов до політики через історію...». — К. : Парлам. вид-во, 2018. — 496 с. — (Серія «Політичні портрети»).

ISBN 978-966-922-125-4

Видання присвячено політичному і державному діячеві, визначному вченому академіку Михайлу Грушевському (1866–1934). Змальовуючи його портрет, життєвий шлях, політичні уподобання, дослідницьку і науково-організаційну діяльність, автори книги спираються на здобутки сучасного грушевськознавства, використовують архівні документи, зокрема й недоступні в попередні роки. Видання ілюстроване.

Для широкого кола читачів, усіх, хто цікавиться історією України.

УДК 32-051(477)(09)Грушевський"192"